

PROBLEMI KAPITALISTIČKE PRIVREDE SJEVERNE HRVATSKE U RAZDOBLJU IZMEĐU NAGODBE I NJEZINE REVIZIJE (1868—1873)

Igor Karaman, Zagreb

Kad sa stanovišta ekonomske povijesti govorimo o godinama između ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. i njezine revizije 1873, nužno ih moramo uključiti u razdoblje početnog oblikovanja kapitalističke privrede u okviru građanskog društva sjeverne Hrvatske.

Nesumnjivo je da se već mnogo ranije u različitim oblastima gospodarskog života javljaju začeci kapitalističkih odnosa (npr. u trgovini, pomorstvu, manufakturi, pa i u agraru); no, tek je uklanjanje vladajućeg feudalnog sistema u revoluciji 1848. postavilo pred postojeće građanske snage u Hrvatskoj zadatak izgradnje cjelovita privrednog sustava na osnovama kapitalističke ekonomike. O postignutim rezultatima na polju industrijskog poduzetništva, u novčarstvu ili u oblasti prometne tehnike do dualističke podjele habsburške države 1867. g. (koja će umnogome odrediti cjelokupni daljnji razvoj hrvatskih zemalja do raspada Austro-ugarske monarhije) naša je historiografija dosada pružila okvirni pregled i osvijetlila neke zanimljive detalje iz privredne djelatnosti domaćih krugova.¹

Nedovoljno je, međutim, ostalo istraženo kratko ali vrlo značajno razdoblje od austro-ugarske i ugarsko-hrvatske nagodbe do financijske, ekonomske krize u Monarhiji 1873, koja se vremenski podudara s revizijom ugarsko-hrvatske nagodbe (što znači: s prihvaćanjem nagodbenog sistema od reprezentativnih društveno-političkih činilaca tadašnje građanske Hrvatske). Tih je nekoliko godina općenito u Habsburškoj monarhiji obilježeno naglim prosperitetom kapitalističkog poduzetništva, znatnim dijelom i spekulativnog karaktera, no u sjevernoj Hrvatskoj to je ujedno doba žestokih sukoba pristaša različitih koncepcija oko uređenja državno-pravnih odnosa s Ugarskom (dijelom i prema Monarhiji u cjelini).² Bit će stoga zanimljivo da upozorimo na neke još nedovoljno uočene pojave iz privrednih kretanja na sjevernohrvatskom prostoru u razdoblju od 1868. do 1873.

¹ I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb 1972). V. Krestić, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, Beograd 1969. M. Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970.

² J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 38—52, 69—75. V. Čiliga, Slom politike Narodne stranke, 1865—1880, Zagreb 1970.

U vrijeme razrješenja kasnofeudalnih odnosa i prijelaza na kapitalističku privredu nastaju, dakako, mnoge poteškoće u svim granama gospodarskog života. U ovom izlaganju zadržat ćemo se, međutim, na onim pitanjima koja su neposredno vezana uz oblikovanje moderne kapitalističke ekonomike, kao mogućeg činioca u međusobnom uskom povezivanju hrvatskih zemalja. Zbog toga ćemo se u prvom redu osvrnuti na problem konstituiranja jedinstvenijeg gospodarskog prostora, zatim na osobitosti razvoja nekih oblasti privrednog djelovanja relevantnih za ovu problematiku. Pri tome posebnu pažnju zavređuje proces okupljanja domaćeg kapitala u novčarskim ustanovama i srodnim udruženjima, širenje industrijskog poduzetništva, kao i naponi oko povezivanja pojedinih područja suvremenom prometnom tehnikom, tj. željeznicama.

1.

Za privredni razvoj Hrvatske nakon 1848. od istaknutog je značenja bila potreba formiranja nacionalnog tržišta na ukupnom teritoriju hrvatskih zemalja, na temelju prethodnog političkog ujedinjavanja ili — u protivnom slučaju — usprkos njihovoj upravno-političkoj rascjepkanosti. Ne ulazeći u razmatranje dugotrajnih napora koji su bili usmjereni na okupljanje dijelova Hrvatske, kroz stoljeća razdvojenih i podvrgnutih raznovrsnom stranom gospodstvu, moramo ustvrditi da ta nastojanja ni u nagodbenu doba nisu urodila plodom. Povoljniji ishod borbe za političko ujedinjavanje potaknuo bi i olakšao povezivanje gospodarskih snaga.

Revolucija 1848. zatekla je hrvatske zemlje teritorijalno vrlo razjedinjene. Današnje područje socijalističke Hrvatske znatnim je dijelom ulazilo u sastav ugarske polovine Habsburške monarhije, ali su Istra i Dalmacija bile pod izravnom dominacijom Beča.

No, ni krajevi sjeverne Hrvatske nisu sve do potkraj prošlog stoljeća (tj. do konačnog priključenja razvojačene Krajine) sačinjavali jedinstven prostor — i to ne samo u političkom nego i u privrednom pogledu. Tri su osnovna zadatka koja je u sjevernoj Hrvatskoj trebalo riješiti na putu prema stvarnoj integraciji: ukloniti podvojenost interesa vodećih društveno-gospodarskih snaga civilne uže Hrvatske i Slavonije, objediniti ukupno civilno i vojno sjevernohrvatsko područje u organsku cjelinu, te ovom prostoru osigurati Rijeku kao izlaz na more.

Neriješenost tih pitanja otežavala je ujedno uspješnije djelovanje domaćih ekonomskih krugova u sjevernoj Hrvatskoj na jačanju poslovnih veza s Dalmacijom, Istrom i drugim područjima.

Građanski poduzetnički sloj okupljao se od sredine prošlog stoljeća napose u trgovačko-obrtničkim komorama i preko njih razvijao znatnu djelatnost radi unapređivanja privrednog života. Tako iz nastupa pojedinih komora u javnosti možemo uočavati stavove kapitalističkog poduzetništva koje predstavljaju. Pri tome se ponekad susrećemo s veoma pozitivnim shvaćanjima bitnih ekonomsko-političkih problema našeg prostora. U sjevernoj Hrvatskoj posebno je zagrebačka Komora (osnovana 1852) poduzimala u razmatrano doba, a i kasnije, mnoge akcije od šireg značenja što su daleko prelazile gra-

nice komorskog područja, pa je zbog takvog svog djelovanja bila izložena kritici državnih vlasti.³

Otpori i prigovori na različite inicijative zagrebačke Komore dolazili su također od nekih drugih komora, u kojih se redovima više vodilo računa o separatnim pokrajinskim ili mjesnim interesima. To je, naravno, otežavalo napore za rješavanje krupnih zajedničkih problema ekonomskog napretka. Napose je nedovoljna bila povezanost provincijalne Slavonije uz Bansku Hrvatsku. Ova pojava ima svoje korijene već u kasnofeudalnom razdoblju, tj. u osobitostima geneze zemljovlasničkog, vlastelinskog plemstva u Slavoniji nakon oslobođenja ispod turske vlasti. Osim toga, sve do reinkorporacije varaždinske Krajine 1871. bile su slavonske županije dapače teritorijalno odvojene od uže civilne Hrvatske.

U pedesetim godinama 19. st. građansko-kapitalističkim krugovima slavonskog središta Osijeka još nedostaje svijest o zajedničkim interesima sa zapadnom Hrvatskom. Tako se npr. tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku Josip Posner (koji na toj dužnosti tijekom više desetljeća vrlo aktivno nastoji oko unapređenja slavonske privrede) protivio 1854. prijedlogu o spajanju zagrebačke i osječke Komore, smatrajući da su ekonomsko-politički ciljevi uže Hrvatske i Slavonije veoma različiti: »Spajanju dvaju komorskih okružja smjelo bi se težiti samo tamo gdje su narodnogospodarstvene prilike oba dijela, a po tome također njihovi interesi i potrebe, identični ili barem najvećim dijelom analogni, te gdje između oba dijela postoji živ naizmjenični promet. To međutim nikako ne vrijedi s obzirom na Hrvatsku i Slavoniju. Odnosaji pučanstva, produkcije i trgovine obiju zemalja različiti su, prirodni prometni pravci obiju zemalja nisu isti.«⁴ Imajući pred očima samo užu osječku regiju, tamošnji komorski tajnik suprotstavljao je međusobno nastojanja oko unapređenja prometa na Dravi i napore za poboljšanje prijevoza i trgovine u posavskom području kao dvije težnje koje se isključuju. To pokazuje da u tom času nije sagledavao ni stvarne interese ukupnog slavonskog područja (građanskog i vojničkog), jer ono — u cjelini — podjednako teži prema posav-

³ Trgovačko-obrtničke komore osnovane su u Austrijskoj monarhiji na temelju zakona iz 1850, pa je ministar trgovine Bruck u proljeće te godine tražio od bana Jelačića da se poduzmu koraci za formiranje komora u Zagrebu, Rijeci i Osijeku, dok je za vojnokrajiško područje to privremeno odgođeno. Vrijedi napomenuti da je ban — premda bez uspjeha — nastojao uvjeriti bečku vladu o potrebi jednovremene uspostave ovih organizacija i na Krajini, navodeći u svom podnesku: »... držim neobhodno nužnim, da se ujedno izdađu i potrebne naredbe u pogledu trgovačkih komora za hrvatsku i slavonsku vojnu granicu, jer se ipak ne može zanijekati, da su materijalni trgovački i obrtnički interesi o obim područjima potpuno jednaki, a prometna sredstva kao i stupanj kulture kod stanovnika obiju dijelova zemlje isti, te bi prema tome za njihove materijalne interese odgovarajuće mjere trebalo preduzeti zajedno.« Usp.: M. Despot, Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967, 30—31.

⁴ Zagrebačka komora odgovorila je početkom 1855. na pitanje ministarstva trgovine o eventualnom spajanju komorskih organizacija uže Hrvatske i Slavonije, da postoje stvarne poteškoće koje to ometaju — ali da »načelnih oprieka u pogledu obostranih trgovačkih i obrtnih interesa tu neima«. Usp.: I. Karaman, Počeci industrijske privrede u građanskoj Slavoniji, 1850—1860 (u knjizi: *Privreda... n. dj.*, 88—90).

skoj i podravskoj magistrali. Treba napomenuti da su pogledi što ih osječka Komora zastupa malo kasnije, već u prednagodbenu dobu, mnogo širi, napose u pitanju željezničke politike.

Kad je zagrebačka Komora dala poticaj da se u 1864. organizira prva gospodarska izložba u Hrvatskoj, namjeravala je time omogućiti privrednicima iz sjeverne i južne Hrvatske uspostavu intenzivnijih poslovnih veza. Slavonska je privreda stvarno bila dobro predstavljena na gospodarskoj izložbi. Mnogo je manji bio broj izlagača iz Dalmacije, ali su delegacije dalmatinskih privrednika što su posjetile zagrebačku izložbu značile daljnji korak u boljem međusobnom ekonomskom upoznavanju.⁵

Uočavajući važnost najviših političkih oblasti pri utvrđivanju ekonomsko-političkih ciljeva i njihovoj realizaciji, zagrebačka je Komora između ostalog nastojala osigurati u hrvatskom Saboru predstavništvo sjevernohrvatskih komorskih organizacija. Tako je 1865. tražila da se novim izbornim redom dopusti »trgovačkim komoram, zagrebačkoj, riečkoj i osiečkoj po dva zastupnika imati na saboru«, uz obrazloženje: »Da je takovo zastupstvo potriebno, dokazat će se jasno, čim se uzmu u pretres pitanja o prometnih, kao što su željeznice, riečno brodarstvo, građevina cestah, brzojavstvo, poštarstvo, banke i osjeguravajući zavodi, te zakoni obrtni i natjecajući red trgovački.«⁶

U prednagodbenu dobu isticao se u krugu zagrebačkih privrednika širinom pogleda i svojom djelatnošću na prebrođavanju spomenutih lokalno-regionalnih ograničenja naročito Antun Jakić. Ovaj trgovački poduzetnik, rodom iz Kostajnice, poslovao je u doba apsolutizma u Zagrebu i Rijeci; u šezdesetim godinama osniva u Zagrebu knjižaru i tiskaru, a 1864. pokreće ekonomsko-politički časopis »Sidro« (koje izlazi do 1868).⁷ Potkraj 1866. Jakić je izabran za predsjednika zagrebačke Komore, pa je godinu kasnije na komorskoj sjednici ocrtao kritičkim riječima nepovoljno gospodarsko stanje Hrvatske. Taj je govor objavljen u njegovu listu »Sidro« (15. siječnja 1868), te je Jakić zbog negodovanja službenih faktora morao napustiti predsjedništvo Komore. U svom izlaganju Jakić je između ostalog naveo:

»Komunikacije niti su olakšane niti pomnožane. Željeznice nije ni za pedalj novo sagrađeno, premda već više godinah javno mnjenje kod svake prilike svoj glas podiže za željeznicu, koja bi spojila doljni Dunaj sa hrvatskim primorjem preko Slavonije na Karlovac; Osiek sa Zagrebom i Budim-Peštu sa Zagrebom. Rieke naše nisu izkrčene ni regulirane. Ceste i putevi našom zemljom ako se nisu pogoršale, nemože se reći ni da su se poboljšale. Novčana

⁵ * * *, Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu, Zagreb 1864. M. Despot, Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu godine 1864 (zbornik: *Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama*, Slavonski Brod 1969, 25—43). I. Karaman, Značenje Vojne krajine u gospodarskom razvitku Slavonije, 1849—1873 (u knjizi: *Privreda... n. dj.*, 102—104).

⁶ Cit. prema M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 39.

⁷ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 84—90. Na stranicama *Sidra* A. Jakić se između ostalog zalagao 1864. da bi se u Zagrebu kod vlade »ustroio statistički središnji odbor za svu državu«, koji bi posredstvom županija i općina prikupljao potrebne podatke o stanju stanovništva i gospodarstva. U istom se smislu izjašnjavao i zagrebačka komora, dok je P. Matković 1868. predlagao povezivanje takvog odbora uz Akademiju. Stvarno je Zemaljski statistički odbor osnovan u Zagrebu tek 1875.

snaga nije nam se pojačala niti koji novčani zavod prirastao; sile su nam u tom pogledu sveudilj još nedostatne ko i prije, a potrebe sve veće nastaju i glasnije se pojavljuju...⁸

Teritorijalna podijeljenost sjeverne Hrvatske nije se bitnije promijenila ni u razdoblju između ugarsko-hrvatske nagodbe i njezine revizije 1873. Izdvojenost važnog lučkog emporija Rijeke iz cjeline sjevernohrvatskog prostora u obliku »corpus separatum«-a pod izravnom ugarskom dominacijom postala je u nagodbenom sustavu stvarno trajnom činjenicom.⁹ Uklanjanje podvojenosti između civilnog i vojničkog teritorija u kontinentalnoj unutrašnjosti tek je djelomično započeto 1871, kad su krajevi nekadašnjeg varaždinskog generalata između Drave i Save (koji su već početkom 18. st. u potpunosti izgubili karakter graničnog područja) ponovno priključeni građanskoj Hrvatskoj.¹⁰ No, do potpunog utjelovljenja razvojačene hrvatsko-slavonske Granice, čime bi bio otvoren put za postepeno stapanje privrednih snaga dotadašnje Vojne krajine i krajiškog stanovništva u jedinstvenu cjelinu sa susjednim područjima građanske Hrvatske, dolazi tek deset godina kasnije.

Vrijedno je ovdje spomenuti inicijativu Milana Mankanca, kao tajnika Komore u Sisku (za područje banske i slavonske Krajine), neposredno nakon što je u 1870. preuzeo ovu dužnost.¹¹ Potkraj te godine predložio je Makanec svim trgovačko-obrtničkim komorama u Hrvatskoj, osim Istre (komori u Zagrebu, Rijeci, Osijeku, Zadru, Splitu i Dubrovniku), da se »u svrhu strukovne zaštite trgovačko-obrtničkih interesah ukupne domovine ustroji centralno savjetujuće tijelo, koje bi se sastojati imalo iz zastupnikah svih u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji postojećih trgovačkih obrtničkih komorah«. No, riječka i osječka Komora odgovorile su negativno na taj prijedlog, a inicijatoru su (po vlastitim riječima) vlasti predbacile »da se neovlašteno i u oprieci sa zadaćom svojom upušta u političke agitacije«. ¹² Opreke između lokalnih i regionalnih interesa pojedinih središta sprečavale su zajedničke nastupe u akcijama od općeg značenja.

2.

Među ključnim problemima sjevernohrvatske ekonomike od sredine 19. st. ističe se potreba organiziranog novčarskog poslovanja, osnivanje neophodnih kreditnih zavoda (štedionica i banaka) koji bi omogućili napredak akumulacije

⁸ Cit. prema M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 54—56.

⁹ I. Karaman, *Privredni razvitak grada Rijeke u doba nagodbenog sustava do prvoga svjetskog rata* (u knjizi: *Privreda... n. dj.*, 139—162).

¹⁰ M. Valentić, *Osnovni problemi u ekonomici hrvatsko-slavonske Vojne krajine od 1850—73*, *Historijski zbornik XVIII*, Zagreb 1965, 100—102.

¹¹ Prema zakonu o trgovačko-obrtničkim komorama od 15. IV 1869. konstituirana je iduće godine komora u Sisku, koja je obuhvaćala svojim djelovanjem područje banske Krajine, zatim varaždinsku Krajinu — do njenog utjelovljenja građanskoj Hrvatskoj u 1871, te najveći dio slavonske Krajine: novogradišku i brodsku pukovnicu s komunitetom Brod. No, već 1876. pripojena je ova komora zagrebačkoj organizaciji; Milan Makanec obavljao je dužnost komorskog tajnika u Sisku od 1870. do 1873. Usp.: I. Karaman, *Značenje vojne krajine... n. dj.*, 101.

¹² * * * ,Izvješće sisačke trgovačko-obrtničke komore o svom dojakošnjem djelovanju podnešeno c. kr. glavnomu vojnomu zapovjedništvu u Zagrebu, Sisak 1872, 118—119.

domaćeg i privlačenja stranog kapitala za industrijske, prometne i agrarne investicije, kao i za tekuće trgovačko poslovanje. Osim »Prve hrvatske štedionice« u Zagrebu, utemeljene još u preporodno doba (1846) sa skromnim kapitalom i ograničenim ciljevima,¹³ nije na hrvatsko-slavonskom prostoru početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća bilo drugih samostalnih novčarskih ustanova. Do dualističke podjele habsburške države javljaju se inicijative radi uređenja kreditnog pitanja, ali je vrlo malo od toga uspješno ostvareno. Tako je u času sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. u sjevernoj Hrvatskoj djelovalo u svemu pet bankovnih i štedioničkih zavoda; uz spomenutu »Prvu hrvatsku štedionicu« nalazimo tada u Zagrebu i novoosnovanu »Hrvatsku eskomptnu banku«, te po jednu štedionicu u Rijeci, Osijeku i Varaždinu.¹⁴

Poznato je, međutim, da se u kratkom razdoblju između 1868. i 1873. broj kreditnih zavoda u sjevernoj Hrvatskoj veoma povećao, što je odraz općeg poleta kapitalističkog poduzetništva tih godina u Monarhiji — a naročito u Ugarskoj. Prema podacima suvremenog pisca Petra Matkovića, bilo je u 1873. na cjelokupnom građanskom i krajiškom hrvatsko-slavonskom teritoriju (uključivši i grad Rijeku) u svemu već više od trideset banaka i štedionica.¹⁵ No, valja naglasiti da je u tim godinama bilo na našem području još mnogo drugih pokušaja i nastojanja radi proširenja kruga domaćih novčarskih ustanova, koje ipak do krize 1873. nije uspjelo oživotvoriti, te su tako ostali bez konačnog rezultata.

Prema raspoloživim podacima iz građe ugarskog ministarstva trgovine, primljeno je od 1868. do 1873. s područja civilne uže Hrvatske i Slavonije, te grada Rijeke (uključivši nakon 1871. i teritorij tada razvojačene i utjelovljene varaždinske Krajine, te grada Senja) ukupno oko osamdeset zahtjeva za odobrenje osnivanja kreditnih zavoda. Od toga je bilo dvadesetak prijedloga za utemeljenje banaka, malo više od četrdeset za štedionice, a ostalo za različita pomoćna društva. U više lokalnih središta susreću se istodobno po dva ili tri konkurentna projekta, dok je najjači udio inicijativa zabilježen u Zagrebu, Rijeci i Osijeku. Nužno je također napomenuti da više od polovine svih podnesenih zahtjeva potječe tek iz god. 1872, što ujedno objašnjava zašto do krize — koja je uslijedila neposredno zatim — toliko inicijativa ostaje neostvareno.¹⁶

Osvrnut ćemo se detaljnije na bitna obilježja ovih nastojanja, kao i na neke važnije realizacije u oblasti novčarske ekonomike sjeverne Hrvatske do krize 1873.

Nedostatak organiziranog kreditnog poslovanja osjećali su svi društveni slojevi u sjevernoj Hrvatskoj, koja nakon ukidanja feudalnog sustava 1848.

¹³ I. K a r a m a n, *Ekonomске prilike u vrijeme hrvatskoga narodnog prepoda* (u knjizi: *Privreda... n. dj.*, 20—21).

¹⁴ V. K r e s t i ć, n. dj., 56.

¹⁵ P. M a t k o v i ć, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873, 118—121.

¹⁶ *Mađarski državni arhiv u Budimpešti* (MDAB), fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1868—1873, protokoli br. 934, 937, 940, 944, 948, 952. Raspoloživi podaci odnose se najvećim dijelom na upise u predmetnim kazalima, jer su odgovarajući spisi koji potječu iz hrvatsko-slavonskog područja nažalost gotovo u cijelosti izlučeni i uništeni.

proživljava težak proces preobražaja socijalno-ekonomskih odnosa i oblikovanja kapitalističke privrede u selu i gradu. O problemu zemljišne vjeresije, tj. osiguranju hipotekarnih zajmova za održanje i obnovu seljačkih ili vlastelinskih gospodarstava, neprekidno se raspravljalo u prednagodbenu doba, pri čemu se ipak mnogo više brige posvećuje plemićkom posjedu negoli potrebama seljaštva. Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija potakla je 1863. županijske uprave da nastoje oko obrazovanja vjeresijskih udruženja za pomoć seljacima, a iduće godine podnosi prijedloge u tom smislu i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo. No, dalje od inicijativa nije se tada došlo.¹⁷

Plemićki zemljoposjednici u Hrvatskoj služili su se do 1848. često zajmovima koje je davao zagrebački Kaptol, kao krupni veleposjednik u ovim krajevima, ali je uslijed ukidanja znatnog dijela feudalnih primanja ova djelatnost Kaptola kasnije vrlo ograničena. U doba Bachova apsolutizma upotrijebljeno je iz »Invalidskog fonda bana Jelačića« u hipotekarne svrhe 160 000 forinti, a nakon upornih traženja iz Hrvatske odobrila je austrijska Narodna banka 1859. svotu od 200 000 forinti za osnivanje tzv. »Realne vjeresione« pod banskom upravom.¹⁸ Vlastiti zemaljski fondovi (zaklade) Banske Hrvatske nalazili su se tada u rukama ugarske vlade, koja je njima raspolagala i nije ih nipošto htjela vratiti sve do nagodbe.

Zemljoposjednici i s njima poslovno vezani trgovački krugovi tražili su u više navrata da Narodna banka osnuje u Zagrebu svoju podružnicu, koja će se — uz mjenično-eskomptne poslove — moći baviti i hipotekarnim zajmovima. Tako je zagrebački trgovački zbor 1861. preko Dvorske kancelarije molio da se podružnici Narodne banke dâ na raspolaganje ukupno dva i pol milijuna forinti, od čega bi 4/5 bile namijenjene zemljišnoj vjeresiji. Premda ovi zahtjevi nisu uvaženi, od 1862. počinje austrijska Narodna banka davati hrvatsko-slavonskim veleposjednicima hipotekarni kredit, čemu se od 1865. pridružuje i »Allgemeine Bodenkreditanstalt«. Dok je prema nekim suvremenim procjenama ukupno opterećenje nekretnina u civilnoj užoj Hrvatskoj i Slavoniji iznosilo 1862. oko osam milijuna forinti, taj se iznos do kraja 1864. popeo već na 26,5 milijuna a u 1868. dosegao oko 32 milijuna forinti.¹⁹

Upotreba tih sredstava nije uvijek služila korisnim ulaganjima u obnovu vlastelinske ekonomije, nego je naročito kod malog i srednjeg plemićkog posjeda služila za neproduktivnu potrošnju (radi pokrića smanjenih prihoda, uslijed ukidanja feudalnih podavanja seljaštva). To se napose odnosi na sjeverozapadnu Hrvatsku, gdje prevladavaju mala i srednja plemićka imanja.²⁰

¹⁷ V. Krestić, n. dj., 21.

¹⁸ I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa, 1849—1873 (u knjizi: Privreda... n. dj. 83).

¹⁹ V. Krestić, n. dj., 44—45.

²⁰ Pitanje upotrebe financijskih sredstava zemljoposjednika u raznim oblastima kapitalističke privrede razmatra i Eugen Kvaternik u svom poznatom spisu »Hrvatski glavničar« iz 1864. Navodeći da su mnogi plemići zbog poteškoća morali prodati svoja imanja a dobiveni novac beskorisno troše, Kvaternik ističe: »...ne bi li već jednom bilo za željeti da naši ljudi tako stečenu glavnicu, ako je već nikako nećedu obratiti na pribavljanje domorodne zemljice, obrate bar na novčane špekulacije ujamčene sadanjim načelima prometanja s novcem? Ne bi li tim putem, pomnoživ do mala baštinjenu glavnicu — po dva ili trostručiv je — mogli uložiti je u pri-

Krupnije zajmove dobivao je veleposjed, što se može uočiti iz strukture spomenutog hipotekarnog opterećenja u času sklapanja nagodbe 1868. Tako je od navedena 32 milijuna forinti hipoteke oko trećine (tj. malo više od deset milijuna forinti ili 36,4%) otpadalo na uski krug od 128 veleposjednika, koji čine svega jedan posto svih zajmoprimaca — ali je prosječna visina njihovih kredita dosegala 80 000 forinti.²¹ Uzevši u obzir sredstva kojima je krupni vlastelinski posjed raspolagao iz zemljorasteretne odštete, kao i različite prihode koji su ipak preostali iz kasnofeudalnih obveza seljaštva, može se računati da su velikaška imanja mogla akumulirati kapital ne samo za investicije u kapitalističku obnovu svoje ekonomije, nego također za ulaganja u neopodnu modernizaciju novčarske i prometne privrede sjeverne Hrvatske.²²

Stvarno u prednagodbenu doba susrećemo akcije radi osnivanja domaćih hipotekarnih institucija. Među inicijatorima tih pothvata ističe se barun Lazar Hellenbach, koji pisanom riječju i organizacijskim djelovanjem nastoji oko obrazovanja »Hrvatsko-slavonske vjeresione«. Uz pomoć domaćih zemljoposjednika i bečkih krugova pokušao je već potkraj apsolutističkog razdoblja pokrenuti rad na osnivanju takve ustanove, a zatim se od 1862. ova akcija povezuje s rješavanjem željezničko-prometne problematike u sjevernoj Hrvatskoj. Po Hellenbachovoj zamisli, vjeresiona bi (uz osiguranje hipotekarnih zajmova) obavljala također mjenično-eskompntne poslove, a kapital je trebao iznositi dva milijuna forinti, podijeljenih u 10 000 dionica. Odobrenje za pripremne radnje izdano je 1865. pa je raspisan i upis dioničara; među ostalima odazvao se đakovački biskup J. J. Strossmayer (s upisanih 40 000 forinti) i neki velikaši — ali ukupni je odaziv bio ograničen, te upućivao na potrebu pribavljanja suradnje financijskih snaga izvana. Premda se računalo s potporom Beča, ova zamisao nije ostvarena.²³

Zanimljivo je spomenuti iz istog vremena (1864—1865) pokušaj nekih drugih hrvatskih zemljoposjednika, na čelu s grofom Miroslavom Kulmerom i barunom Levinom Rauchom, da se osnuje novčarski zavod koji bi pod imenom »Hrvatska predplatna i izvozna vjeresiona« imao služiti u prvom redu merkantilnim interesima plemićkih ekonomija, tj. osiguravati zajmove na osnovi agrarne produkcije (kao i djelomično na temelju industrijsko-obrtničke produkcije). Taj je zavod također trebao imati kapital od dva milijuna forinti, a računalo se dakako na pomoć vanjskih trgovačkih partnera. Prethodno odobrenje dobiveno je 1865, no i ova je akcija ostala bez konačnog uspjeha.²⁴

bavljenje znatnijega zemljišnoga posjeda koji je, neka se govori što mu drago, ipak najsigurniji podlog svakoga poduzeća? ili, ne bili mogli sve to opsežnijim obrtničkim poduzećima pomnažati još izvornu glavnica, te tako obezbijediti budućnost svoga potomstva, a zajedno postati, prometom svojim, korisnim članovima društva?» Usp.: E. K v a t e r n i k, Politički spisi, Zagreb 1971, 528.

²¹ V. Krestić, n. dj., 46.

²² Ilustrativan je primjer krupnog slavonskog vlastelinstva Valpovo, koje u 1860-im godinama nastoji oko izgradnje veleposjedničke ekonomije na kapitalističkoj osnovi. Usp.: I. K a r a m a n, Valpovačko vlastelinstvo — ekonomsko-historijska analiza, Zagreb 1962, 70—77.

²³ J. H o r v a t, Kultura Hrvata II, Zagreb s. a., 437—438. V. Krestić, n. dj., 49—50. M. Despot, Industrija ... n. dj., 34.

²⁴ V. Krestić, n. dj., 51—52.

Jedan od bitnih razloga tome što sva nastojanja oko organizacije domaćeg kreditnog poslovanja za potrebe zemljišnog posjeda nisu mogla biti realizirana, treba tražiti u separatnim interesima najimućnijeg kruga slavonskih velikaša. Oni su jedini raspolagali dovoljnim sredstvima da podrže prikazane akcije, ali umjesto toga najvećim se dijelom okreću prema Ugarskoj i sudjeluju u pokretanju mađarskih novčarskih institucija. Tako su npr. pri utemeljivanju ugarskog »Zavoda za zemljišnu vjeresiju« 1862. slavonski magnati grofovi Petar i Ladislav Pejačević, grof Karlo Eltz, te braća grofovi Henrik, Antun i Karlo Khuen uložili u tu instituciju ukupno 37 000 forinti — nadajući se, svakako, da će od jačeg ugarskog zavoda moći dobiti povoljne zajmove.²⁵

No, sve do konačne odluke o dualističkoj podjeli Habsburške monarhije odbijali su vladajući ugarski faktori takve zahtjeve, služeći se tako ekonomskom nuždom naših zemljooposjednika u političke svrhe. Tek je potkraj 1867 (u očekivanju pregovora s predstavnicima hrvatskog Sabora) odlučila mađarska vlada nasuprot dotadašnjim odbijanjima da se sredstva iz ugarskog hipotekarnog zavoda mogu podjeljivati i interesentima iz sjeverne Hrvatske. Taj stav obrazlaže mađarski ministar pravde pred vladarem 8. rujna 1867. slijedećim riječima:

»Ništa ne može biti nužnije na putu smirivanja, nego da se i Hrvatskoj otvore oni izvori blagostanja koje posjeduje Ugarska; Hrvatska je dosad morala oskudijevati, zbog čega će se i nehотиčno stvoriti uvjerenje, da Ugarska ne nastupa sa zahtijevima na Hrvatsku kao neprijatelj, nego da se približava kao prijatelj koji je spreman dijeliti i ono što je bilo isključivo njegovo vlasništvo... Što se više uspije u tome da se u Hrvatskoj stvori uvjerenje kako ujedinjenje s Ugarskom ne samo nikakve žrtve s njene strane ne zahtijeva, nego joj znatno otvara vrata višeg materijalnog blagostanja — utoliko će brže i lakše moći uslijediti pacifikacija Hrvatske i dugotrajnija će biti njena privrženost Ugarskoj.«²⁶

Iz istih razloga odnosila se mađarska vlada i nakon sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe, sve do njezine revizije 1873. i priznanja nagodbenog režima od vodećih političkih snaga tadašnje Hrvatske, pozitivnije prema nastojanjima domaćih krugova oko različitih pothvata u oblasti novčarstva, kao i u drugim privrednim granama (industrija, promet). Htjela je privoljeti društveno-političke faktore sjeverne Hrvatske na prihvaćanje nametnutog nagodbenog sustava, pa se radi toga morala uska veza s Ugarskom prikazati u dobrom svjetlu. Osim toga, smatrajući sjevernohrvatsko područje ionako sastavnim dijelom Velike Ugarske, mogli su njezini vladajući slojevi u razdoblju privrednog prosperiteta (do krize 1873) poželjeti i dopustiti stanovit napredak u nas.

No, uzroke nagle pojave većeg broja novčarskih zavoda u sjevernoj Hrvatskoj od 1868. do 1873. moramo uz to tražiti također u općoj ekonomskoj poli-

²⁵ P. H a n á k (red.), *Magyarország története 1849—1918*, Budapest 1972, 52—53. V. Krestić, n. dj., 48—49.

²⁶ Cit. prema V. Krestić, n. dj., 55. Kako Krestić navodi, ovo pitanje je inicirao ministar-predsjednik grof Andrassy na sjednici vlade 14. VIII 1867. i kasnije (17. IX i. g.) podnio caru konačni prijedlog, a suglasili su se također banski namjesnik Rauch i hrv.-slav. kancelar Kušević.

tici ugarske vlade u to doba. Nakon vrlo krutih centralističkih stavova Beča u pedesetim i šezdesetim godinama, ugarsko ministarstvo trgovine blagonaklono gleda na nicanje novih banaka i štedionica u cijeloj Translajtaciji. Zbog toga je u biti ispravna tvrdnja Zemaljske vlade u Zagrebu (sadržana u spisu iz 1871, kojim preporučuje osnivanje osječke donjogradske štedionice), koja glasi: »...Zemaljska vlada nemože ovdje ne napomenuti, kako ne bijaše pod prijašnjom centralističkom vladom nikako moguće izhoditi koncessije za veresijska društva u provinciji pošto se je sa najvećom štetom pokrajina novčani također promet hteo silomice u Beču usredotočiti; od vremena pako, što je ova kraljevina od bečkoga upliva emancipirana, i ministru trgovine za ugarsku krunu podređena — sa najboljim uspiehom inaugurirano je načelo slobodne konkurencije...«²⁷

Najveći broj novoosnovanih kreditnih zavoda u sjevernoj Hrvatskoj do 1873. tvore štedionice lokalnog ili regionalnog značenja, ali treba naglasiti da se javljaju i važne bankovne institucije namijenjene pomaganju domaćeg trgovačkog ili industrijskog poduzetništva. Uostalom, ti privredni krugovi pokazali su već u godinama neposredno prije sklapanja nagodbe više uspjeha negoli zemljoposjednici.

Prva bankovna ustanova utemeljena je u Zagrebu 1868. pod nazivom »Hrvatska eskomptna banka«. Premda se pripremni koraci za pokretanje njezina poslovanja javljaju već nekoliko godina ranije u posve konkretnim oblicima, tek je nakon rješenja državno-pravnog položaja Hrvatske započeo rad ove institucije.

Teškoće domaćih trgovačkih poduzetnika zbog nedovoljne kreditne organiziranosti u komercijalne svrhe ocrtava sredinom 1865. Antun Jakić na stranicama časopisa »Sidro«, govoreći o zadacima predstojećeg zasjedanja Sabora na ekonomskom polju: »Kako bi nam trgovina i promet cvao, kad su nam komunikacije manjkave, da i ono malo suvišnih plodinah jeftino prevažati nemožemo. Novčanih zavodah neimamo, koji bi nam pribavljali sredstva obilna i s lahkom cienom, a bez toga nemogu se nikakvi znatniji poslovi podhvaćati. Skup novac nemože unapriediti prometa ni trgovine, a u nas ne samo što je skup, nego ga ni nije, već je na njem obća oskudica.«²⁸

Jakić je već godinu dana ranije bio određen za izvjestitelja u osnivačkom odboru »Hrvatske eskomptne banke«, koji je potkraj 1864. osnovan pri zagrebačkoj Komori.²⁹ U taj odbor izabrani su zagrebački trgovci, tvorničari i kuće-

²⁷ MDAB, fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1871, spis br. 1881-21-2976 (dopis Zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove u Zagrebu od 23. III 1871). Upozoravajući na netom osnovane kreditne ustanove u Zagrebu, Osijeku, Vukovaru i Đakovu naglašava se u tom dopisu: »...sva ova društva bez razlike uspješno napreduju, i dioničarom dobre dividende donošaju — što do očevidnosti potrebu i korist konkurencije dokazuje.«

²⁸ Cit. prema M. Despot, *Industrija* ... n. dj., 52.

²⁹ U prethodnim raspravama isticao je Jakić potrebu oslanjanja domaćih privrednika na vlastite snage, vodeći u prvom redu računa o trgovačko-industrijskom poduzetništvu; po takvim shvaćanjima bio je u opreci s težnjama baruna Hellenbacha, da se u Hrvatskoj utemelji kreditni zavod osloncem na vlastelu i vanjske financijske snage. Diskusiju o tim pitanjima potakla je između ostaloga brošura Gustava Pfeifingera, objavljena na njemačkom jeziku u Zagrebu 1862, o potrebi osnivanja jednog hrvatsko-slavonskog novčarskog zavoda ne samo da bi se krupnim

vlasnici Guido Pongratz (kao predsjednik), Đuro Crnadak, Ivan Frankl, Pavao Hatz, Aleksandar Hondl, Mijo Krešić, Emanuel Priester, Eugen Sablijić, E. Schiwitz, August Waisz i Jakob Weiss.³⁰

Odbor je uskoro izradio formalni podnesak za odobrenje pripremnih organizacijskih poslova, te ga uputio Namjesničkom vijeću (vladi) u Zagrebu. Molbu za osnivanje »hrvatske veresione za escompte« potpisala je većina članova komorskog odbora (osim Crnadka i Frankla), uz još neke zagrebačke poduzetnike (Đuro Hirschler, Ferdo Kalabar, Nikola Koller i Drag. Ferdo Leutzendorf); predviđen je osnivački kapital od milijun forinti, u 5 000 dionica.³¹ Podržavajući ovu akciju, pisalo je Namjesničko vijeće u popratnom dopisu za Hrvatsko-slavonsku dvorsku kancelariju u Beču između ostalog: »Skrajna potreba veresijskih zavodah u trojednoj kraljevini obće je poznata, s te dakle strane mora se poduzetje, koje ovdje potrebi s nieke barem strane doskočuje, radostno pozdraviti. K tomu su imena osnivateljah podpuna garancija soliditeta istoga poduzetja jer isti toli glede svoga imućstva, koli glede tergovačke svoje vješine zauzimaju prvo mjesto u građanstvu glavnoga ovoga grada.«³²

Premda je prethodna dozvola za inicijativne radnje oko utemeljenja ovog kreditnog zavoda izdana od bečkih vlasti već početkom travnja 1865. a u rujnu 1866. dano i konačno odobrenje, stvarno pokretanje poslovanja »Hrvatske eskomptne banke« u Zagrebu otegnulo se — kao što je spomenuto — još dvije godine. Suvremeni izvještaji navode različite uzroke tome, od realnih teškoća pri okupljanju dioničara, oskudice kapitala zbog zastoja u trgovinskom poslovanju, zauzetosti u drugim pothvatima tih godina, pa do nagovještaja o neslozi među pokretačima akcije. No, usprkos zaprekama započela je eskomptna banka radom 1868, te se uskoro zapaža njezin utjecaj u nekim industrijskim investicijskim zahvatima. Tako je npr. zabilježen udio ovog zavoda i privrednika okupljenih oko njega pri osnivanju dioničkog udruženja za proširenje zagrebačke tvornice parketa 1872, zatim pri formiranju dioničkog društva koje 1873. preuzima zagrebačku gradsku plinaru, kao i u nastojanjima oko eksploatacije nafte tih godina u Slavoniji (kod Cernika).

Istodobno je jedna skupina zagrebačkih trgovaca pokrenula utemeljenje novčarskog zavoda pod nazivom »Hrvatska komercijalna banka«, sa svrhom pomaganja trgovinske privrede i obrtničko-industrijskog poduzetništva. Već 1869. tuže se krugovi oko zagrebačke Komore na oskudicu kredita za trgovačko poslovanje, unatoč radu eskomptne banke, a naročito se naglašava ograničenost mjeničnih zajmova. U spomenici koju su potkraj te godine objavili komorski predsjednik A. Hondl i tajnik J. F. Devidé navodi se: »Trgovina Hrvatske, poglavito žita, vina i drva, uvjetuje kod kupovanja izključivo gotov novac, jer se na veresiju kupovati nemože. Izvedenje ovih poslova,

kapitalistima omogućilo sigurno i rentabilno ulaganje njihovih fondova ili proširenje postojećih pothvata — nego također da bi se poduzetničkom srednjem staležu pružila dostatna podrška. Stavove A. Jakića podržao je i E. Kvaternik. Usp.: M. Despot, *Industrija*... n. dj., 34.

³⁰ M. Krešić, 50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, 1852—1902, Zagreb s. a., 39.

³¹ V. Krestić, n. dj., 52—53.

³² M. Despot, *Industrija*... n. dj., 35, 69.

odpreme proizvodah k moru i na susjedne zapadne pokrajine, zauzima podulje vremena. To bo leži kod trgovine s drvom, kod građenja dugah i brodograđiva već u naravi posla, dočim se kod trgovine žita ovo zavlačenje kroz nevaljana prometna sredstva, i čestim prekidanjem brodarenja na Savi izaziva. Stoga sliedi da ovozemna trgovina zahtjeva obilatiju veresiju, jer se raztvor posla unutar običavane tromjesečne mjenične dobe, samo u riedkih slučajevih može postići...³³ Spomenica Komore nadalje ističe da samo podružnica Narodne banke u Rijeci radi s mjeničnim eskomptom, te se zahtijeva od Narodne banke osnivanje takve filijale i u Zagrebu s najmanje 300 000 forinti kapitala; kao privremenu mjeru predlaže Komora da ravnateljstvo Narodne banke prima barem do spomenutog iznosa u reeskompt mjenice kojima raspolaze »Hrvatska eskomptna banka«.³⁴

Pri osnivanju drugog bankovnog zavoda u Zagrebu, spomenute »Hrvatske komercijalne banke«, bila je 1872. predviđena temeljna glavnica od pola milijuna forinti; uplaćeni kapital iznosio je u 1873. prema podacima P. Matkovića 200 000 forinti. O osnivačima ove novčarske ustanove navodi M. Despot: »Uz zagrebačke Izraelićane, kojih je bilo najviše, u upravnom odboru su se nalazile i pojedine političke ličnosti na čelu s Ivanom Mažuranićem, a značajno je bilo i sudjelovanje poznatog sisačkog trgovca Vase Kotura.« Od zagrebačkih poduzetnika u upravnom su odboru 1872. trgovci, tvorničari i kućevlasnici Nikola Krestić, Josip Siebenschein, Jakov Štern, Vilim Švarc, Samuel Weiss i Ferdo Winkler.³⁵

U razmatranom razdoblju proširuje se krug zagrebačkih kreditnih zavoda također s dvije manje štedionice; to su »Opća zagrebačka štedionica i zalagaonica« (osnovana 1872) i »Zagrebačka štedionica« (osnovana 1873).

Prema navodima P. Matkovića, uplaćeni kapital domaćih banaka i štedionica u gradu Zagrebu iznosio je 1873. kako slijedi:³⁶

— »Prva hrvatska štedionica« (1846)	42 000 forinti
— »Hrvatska eskomptna banka« (1868)	750 000 forinti
— »Hrvatska komercijalna banka« (1872)	200 000 forinti
— »Opća zagrebačka štedionica i zalagaonica« (1872) .	100 000 forinti
— »Zagrebačka štedionica« (1873)	50 000 forinti

Među neostvarenim inicijativama za utemeljenje kreditnih zavoda u Zagrebu početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća zabilježena su u građi ugarskog ministarstva trgovine četiri zahtjeva za dodjelu koncesija radi osnivanja »zemaljskih štedionica«; od toga se dva podneska iz 1872. odnose na područje uže Hrvatske, dok se u 1873. javljaju molbe za hrvatsko-slavonsku i za hrvatsko-dalmatinsku (!) zemaljsku štedionicu. Od 1871. do

³³ M. Despot, *Industrija* . . . n. dj., 73—75.

³⁴ Iste godine traži i Hrv.-slav. zemaljska vlada osnivanje filijale Narodne banke u Zagrebu (MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1869, protokol 937, br. 22882).

³⁵ P. Matković, n. dj., 118—119. M. Despot, *Industrija* . . . n. dj., 38.

³⁶ P. Matković, n. dj., 118—119.

1873. nastoje Berthold Weiss i Aleksandar Lederer oko osnivanja »Hrvatsko-slavonske zemljovjeresijske banke« u Zagrebu, a zanimljiv je također prijedlog koji podnose Janko Grahor, Moric Königsberg i Đuro Šviglin 1873. za utemeljenje »Prve hrvatsko-slavonske građevne banke«. ³⁷

U gradu Rijeci širi se također početkom sedamdesetih godina krug novčarskih zavoda, a zabilježene su i neostvarene inicijative. ³⁸ Još u vrijeme apsolutizma osnovana je — osim podružnice Narodne banke — lokalna kreditna ustanova pod imenom »Gradska štedionica«, koja počinje radom 1. siječnja 1859. Prednagodbeno doba nije donijelo u ovoj privrednoj oblasti nikakvih prinova.

No, 1871—72. utemeljena je prva bankovna ustanova pod nazivom »Riječka banka — Banca Fiumana« s osnivačkom glavnicom od pola milijuna forinti (u 2 500 dionica); prvi koraci za pokretanje riječke banke zabilježeni su u građi ugarskog ministarstva trgovine već 1869.

Godinu dana ranije pokrenuto je osnivanje jednog štedioničkog zavoda u Rijeci, za koji u 1872. prijedlog podnose barun Đ. Vranjican i P. Burgsthaler. Stvarno je malo kasnije (1873) započela poslovanje »Pučka štedionica«, s uplaćenim kapitalom od 60 000 for. u dvije tisuće dionica (nominalna glavica 200 000 for.).

Već spomenuti Vranjican i Burgsthaler, u zajednici s F. Werlingom, traže 1873. također odobrenje za novčarski zavod »Credito mobiliare«. Drugi neostvareni pokušaj iste godine odnosi se na »Primorsku štednu banku« u Rijeci, za koju su podnosioci zahtjeva bili Cimiotti, Sorsich i Steinberg.

Slavonsko trgovačko i industrijsko središte grad Osijek dobiva do krize 1873. više kreditnih zavoda, pretežno smještenih u Gornjem gradu. Poticaje je i ovdje davala Komora, koja već 1857. razmatra potrebu osnivanja jedne štedionice u Osijeku, pa je iduće godine podnijela vlastima nacrt pravila »Prve osječke dioničke štedionice«. Nakon sloma apsolutizma ova je akcija obnovljena; u 1861. odlučeno je da se provede upis osnivačke glavnice od 40 000 for. (u 400 dionica), što je uskoro i ostvareno. Prvu trećinu dionica upisali su slavonski veleposjednici (Eltz, Janković, Khuen, Pejačevići, Prandau, Szallopek i biskup Strossmayer), a ostalo grupa osječkih građana. Međutim, rad zavoda odobrilo je Namjesništvo u Zagrebu tek 31. ožujka 1867. ³⁹

Neposredno nakon što je primljena dozvola za početak poslovanja osječke štedionice, Komora je — kako navodi N. A. Plavšić — na prijedlog komorskog predsjednika J. Čordašića »stvorila zaključak glede osnutka posebnog kreditnog zavoda lih u svrhe trgovačke«. ⁴⁰ Taj je zavod uskoro i utemeljen kao

³⁷ MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1871—73, protokoli br. 940, 944, 948, 952.

³⁸ * * *, Rapporto statistico-economico della Camera di Commercio e d'Industria in Fiume (*Izvjestaj TIKR*) za 1875—1877, 123—128. *Izvjestaj TIKR* za 1880, 51—52. MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1868—73, protokoli br. 934, 937, 940, 944, 948, 952.

³⁹ I. Karaman, Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji u doba nagodbenog sustava, 1868—1918 (u knjizi: Privreda... n. dj., 200).

⁴⁰ N. A. Plavšić, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih petdeset godina njenoga opstanka, 1853—1903, Osijek 1904, 75.

prva bankovna institucija u Osijeku (1869), pod imenom »Slavonska komercijalna i eskomptna banka«; uplaćeni kapital iznosio je 200 000 for. (nominalna glavica 500 000 for.), a prema podacima iz protokola ministarstva trgovine pri osnivanju ovog zavoda sudjelovala je budimpeštanska »Franko-mađarska banka«. Nakon toga, u 1872. počela je u osječkom Gornjem gradu djelovati također »Slavonska središnja štedionica«, s kapitalom od 120 000 for. (nacrt pravila podnose ministarstvu dr Hoffmann i B. Klein).⁴¹

Još u prednagodbeno doba zalagala se osječka Trgovačko-obrtnička komora za što širu mrežu štedioničkih ustanova u Slavoniji; tako se u izvještaju iz 1864. naglašava da je značenje ovih zavoda u tome »što silnu množinu neznatnih i rad svoje malenkosti slabu korist nosećih novčanih prinesakah u jedno snesu te u glavnicu okrenu, koja proizvađanju i prometu prudi. Ova je posljednja strana njihova djelovanja od osobite znamenitosti, najpače u zemlji, koja kao Slavonija neima ni raspoložive ni jevtine glavnice...«⁴²

Trgovačko-poduzetnički krugovi u donjogradskom području Osijeka (odvojeni od Gornjeg grada također naseljem Tvrdava) nisu se u punoj mjeri mogli koristiti uslugama spomenutih kreditnih zavoda, pa je u njihovo ime odvjetnik Ladislav Árvay početkom 1871. tražio odobrenje za osnivanje zasebne dioničke štedionice. U podnesku upućenom Zemaljskoj vladi u Zagrebu navode molitelji između ostalog: »Vođeni željom, da se podigne poljodjelstvo, obrt i trgovina, koje su grane narodnoga gospodarstva, po obćem znanju, u doljnjem gradu Osieku od nekoga vremena posve zapele, i uvjereni budući, da se to jedino novčanim zavodom postići može, odlučili smo mi po doli podpisanom zastupano društvo, utemeljiti u doljnjem gradu Osieku štedionicu...«; opravdanost ove akcije nalazi se u činjenici, što »je to žalostno stanje prometnoga nazadovanja u doljnjem gradu Osieku upravo dokazom, da jedna štedionica, što se u gornjem gradu Osieku, čitav jedan sat od doljnjeg grada udaljenom, nalazi, svim potrebam pomenutim u gradu Osieku zadovoljiti nemože...«⁴³

Osnivači »Osječke donjogradske štedionice« (odnosno po njemačkom tekstu nacarta pravila: »Essek-Unterstaedter Sparkassa«) utvrdili su temeljni kapital u iznosu od 100 000 for., u tisuću dionica, od čega bi se isprva uplatilo 30%; namjeravali su urediti podružnicu u Virovitici, te drugdje »poleg potrebe i uviđenja upraviteljstva u okrugu od 6 miljah«. Vlada je pozitivno ocijenila ovu inicijativu, upozoravajući u popratnom dopisu ministarstvu na činjenicu da je donjogradsko naselje stvarno gotovo zasebno mjesto, tako da i neke

⁴¹ MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1869, protokol 937, br. 6721; K. 168/1872, protokol 948, br. 9023; P. Matković, n. dj., 118—121. Prema pregledu novčarskih ustanova Slavonije koji donosi osječka Komora u svom izvještaju iz 1881, osnovane su početkom sedamdesetih godina u Osijeku (Gornji grad) također dvije kreditne zadruge: »Slavonska opća štedna zadruga«, 1870. i »Štedno društvo činovničke zadruge Austro-Ugarske«, 1872. Usp.: * * *, Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenom stanju Slavonije do konca godine 1881, Osijek 1884, Tab. XX.

⁴² * * *, Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju, Osijek 1864, 17.

⁴³ MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1871—81, spis br. 1881-21-2976.

druge institucije (brzovaj, parobrodarstvo) imaju tu posebne urede. Nakon primitka prethodne koncesije održana je 15. kolovoza 1871. osnivačka skupština štedionice, a njezin prvi predsjednik L. Árvay kaže u dopisu ministarstvu o dioničarima: »...razprodali smo 200 dionica putem javne subscipcije a ostalih 800 komadah razdielili smo između 87 sugradjanah i sedam nas su-drugah.«⁴⁴

Ukupni uplaćeni kapital u sva četiri novčarska zavoda u gradu Osijeku iznosio je 1873. po podacima P. Matkovića kako slijedi:⁴⁵

- »Prva osječka dionička štedionica« (1867) 40 000 for.
- »Slavonska komercijalna i eskomptna banka« (1869) 200 000 for.
- »Osječka donjogradska štedionica« (1871) 100 000 for.
- »Slavonska središnja štedionica« (1872) 120 000 for.

Potrebno je ovdje spomenuti i neostvarene pokušaje pokretanja bankovnih i štedioničkih institucija u Osijeku iz razdoblja koje razmatramo, prema podacima protokola ugarskog ministarstva. U 1872. nalazimo zabilježen podnesak za utemeljenje »Središnje štedionice virovitičke županije i grada Osijeka«, zatim za dvije banke: »Osječku obrtnu banku« i »Prvu slavonsku obrtnu i predujmovnu banku«; iduće godine dolaze prijedlozi za još dvije ustanove: »Slavonsku pučku banku« i »Osječku trgovačku banku«. Kao podnosioci tih molbi navode se F. Horváth, D. W. Klein, dr A. Reinitz, I. Weiss, dr H. Wiener.⁴⁶ Prema jednom izvještaju u zagrebačkim »Narodnim novinama« iz ljeta 1871, koji prikazuje osnivanje osječke donjogradske štedionice i uopće kreditne prilike u ovom gradu, »skoro ćemo dobiti i hipotekarnu banku, koja će radnju odmah s ogromnom glavnicom započeti...«⁴⁷ međutim, o ovome nema podataka u građi ministarstva trgovine iz toga doba.

Novčarsko poslovanje u tri glavna središta sjeverne Hrvatske — u Zagrebu, Rijeci i Osijeku — obuhvaćalo je početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća veoma znatan dio ukupne bankovne i štedioničke djelatnosti na hrvatsko-slavonskom prostoru. Tako je u 1873. u spomenutim gradovima bilo zajedno dvanaest domaćih kreditnih zavoda (4 banke i 8 štedionica, ne računajući podružnice Narodne banke), što predstavlja trećinu svih tadašnjih ustanova u sjevernoj Hrvatskoj. Dapače, u pogledu opsega uplaćenog dioničkog kapitala udio je Zagreba, Rijeke i Osijeka još mnogo veći, te doseže više od dvije trećine ukupnog iznosa — kako pokazuje slijedeća tablica:⁴⁸

⁴⁴ Uskoro nakon skupštine Árvay je poslao ministarstvu i potpun popis dioničara, ali taj nije očuvan. Osnivanje novog kreditnog zavoda zabilježile su i zagrebačke »Narodne novine«, ističući dobar odaziv osječkog donjogradske građanstva pri upisu dionica; usp.: M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 37.

⁴⁵ P. Matković, n. dj., 118—121.

⁴⁶ MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1872—73, protokol br. 948, 952. Od navedenih imena susrećemo D. W. Kleina u isto vrijeme pri osnivanju štedionica u Bjelovaru i Požegi.

⁴⁷ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 37.

⁴⁸ P. Matković, n. dj., 118—121.

Domaće banke i štedionice u sjevernoj Hrvatskoj 1873.

područje	broj zavoda			uplaćeni dionički kapital (for.)
	banke	štedionice	ukupno	
grad Zagreb	2	3	5	1 142 000
grad Rijeka	1	2	3	560 000
grad Osijek	1	3	4	460 000
zajedno	4	8	12	2 162 000
civilna i vojna uža Hrvatska	—	10	10	420 000
civilna i vojna Slavonija	—	14	14	322 000
zajedno	—	24	24	742 000
svega	4	32	36	2 904 000

Kao što se vidi iz ovog pregleda, izvan navedena tri najvažnija sjeverno-hrvatska središta ne nalazimo u 1870-im godinama još bankovnih zavoda nego se isključivo radi o štedionicama. Prosječna temeljna glavnica tih ustanova iznosi oko 30 000 forinti; prosjek je malo viši u užoj Hrvatskoj, jer ovdje djeluju tri štedionice sa znatnijim kapitalom (županijska štedionica u Varaždinu sa 100 000 for., te štedionice u Samoboru i Senju sa 50 000 for. glavnice). Kod svih ostalih kreditnih ustanova kreće se temeljna glavnica uglavnom između deset i četrdeset tisuća forinti. Ove štedionice posluju 1873. u slijedećim mjestima: Bjelovar, Brod, Đakovo, Karlovac, Karlovci, Koprivnica, Kraljevica, Križevci, Mitrovica, Našice, Nova Gradiška, Pakrac, Požega, Ruma, Samobor, Senj, Sisak, Slatina, Varaždin (dviije štedionice), Vinkovci, Virovitica, Vukovar, Zemun.⁴⁹

Naglašena važnost Zagreba, Rijeke i Osijeka u novčarskoj privredi sjeverne Hrvatske očituje se ne samo pri razmatranju poslovanja postojećih kreditnih zavoda, nego podjednako i u nerealiziranim nastojanjima oko utemeljivanja takvih ustanova početkom sedamdesetih godina 19. st. Već je spomenuto da je između 1868. i 1873. u građi ugarskog ministarstva zabilježeno oko osamdeset zahtjeva za koncesije radi osnivanja banaka, štedionica i drugih vjeresijskih zavoda na području građanske sjeverne Hrvatske (uključivši i netom reinkorporiranu bjelovarsko-križevačku županiju, tj. bivšu varaždinsku Krajinu). Od toga se također oko trećine odnosi na prikazane inicijative zagrebačkih, riječkih i osječkih privrednika. Osvrnut ćemo se ukratko i na ostale pokušaje proširenja kruga kreditnih zavoda.

U nekim mjestima nalazimo istodobno više konkurentskih prijedloga za osnivanje sličnih institucija. Po tri ili četiri zahtjeva odnose se na gradove

⁴⁹ Usp. I. Karaman, Privreda... n. dj., 110 (karta »Banke i štedionice u sjevernoj Hrvatskoj 1873«).

Sisak, Karlovac, Varaždin, Viroviticu, Požegu, Našice i Vukovar. Po jedan ili dva zahtjeva za odobrenje rada novčarskih zavoda odnose se na slijedeća naselja: Aljmaš, Bjelovar (2), Čerević, Dalj (2), Daruvar, Đakovo, Ilok (2), Koprivnicu (2), Kraljevicu, Krapinu, Križevce, Pakrac (2), Rumu, Samobor, Senj (2), Slatinu, Šid, Terezovac i Valpovo. Znatan dio tih nastojanja ipak je ostvaren, kako pokazuje usporedba sa stanjem štedioničkih zavoda u 1873.

U živom trgovačkom čvorištu Sisku djelovala je još u prednagodbenu doba podružnica bečke banke »Credit-Anstalt«, konkurirajući svojim trgovačkim poslovanjem domaćim poduzetnicima; kasnije osniva ovdje svoju podružnicu zagrebačka »Hrvatska eskomptna banka«. ⁵⁰ U 1872. susrećemo podneske za utemeljenje više sisačkih banaka, i to: za »Sisačku kreditnu banku« (traži »Eskomptna banka« iz mađarskog grada Šopronja!), za »Sisačku prometnu banku« (podnosioci I. Batinskić, P. Fabat, B. P. Kotur), te za »Sisačku pučku banku«; ovaj posljednji zavod ulazi u skupinu pučkih banaka koje su poduzetnici Markus i Schönfeld tada nastojali pokrenuti također u Karlovcu i Varaždinu. Iz Karlovca dolazi osim toga 1873. prijedlog za »Karlovačku obrtnu, trgovačku i poljoprivrednu kreditnu banku« (M. M. Barako). Vrijedi spomenuti niz molbi koje 1872. podnosi Sz. Lay za koncesioniranje štedioničkih zavoda u Dalju, Daruvaru, Pakracu i Slatini, dok braća Baron, D. W. Klein i I. Mautner traže iste godine odobrenje za štedionice u Bjelovaru i Požegi. ⁵¹

Daleko pretežni dio inicijativa koje su zabilježene kod ministarstva trgovine potječe tek iz 1872. godine, gotovo pedeset prijedloga (ili oko 60% svih podnesaka iz razdoblja između ugarsko-hrvatske nagodbe i njezine revizije), dok iz prethodnih godina nalazimo jedva dvadesetak podnesaka. Uostalom, jednako obilježje ima i kretanje realiziranih inicijativa za širenje kruga kreditnih zavoda. Tako npr. prema sukladnim podacima P. Matkovića i osječke Komore od svih 18 slavonskih banaka i štedionica koje posluju 1873. svega je pet zavoda (ili 28%) počelo radom do kraja 1870, a nakon toga se svake godine otvara četiri ili pet novih ustanova. ⁵² Budući da su pripremni radovi oko utemeljivanja pojedinih banaka ili štedionica trajali redovno dvije-tri godine, to mnogi zakašnjeli pokušaji ostaju nakon krize 1873. neostvareni.

Neposredni utjecaj financijskog sloma na bečkoj Burzi u svibnju 1873. na stanje novčarskih zavoda u sjevernoj Hrvatskoj nije još pobliže osvijetljen u našoj historiografiji, ali je poznato da nakon toga dolazi do dugotrajne stagnacije domaćeg kapitalističkog poduzetništva — kako u kreditnom poslovanju tako i u pogledu industrijskih pothvata. ⁵³ Kriza je zahvatila cjelokupnu ekonomiku Austro-ugarske monarhije, pa je naročito došao pod udar znatan broj budimpeštanskih novčarskih zavoda. ⁵⁴ Uprave naših kreditnih institucija

⁵⁰ * * *, Izvješće sisačke trgovačko-obrtničke komore... n. dj., 87. V. Krestić, n. dj., 44.

⁵¹ MDAB, fond min. poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1868—73, protokoli br. 934, 937, 940, 944, 948, 952.

⁵² * * *, Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku... n. dj., Tab. XVI. P. Matković, n. dj., 118—121.

⁵³ I. Karaman, Privreda... n. dj., 4—5.

⁵⁴ V. S á n d o r, Die grossindustrielle Entwicklung in Ungarn 1867—1900 (*Acta Historica* 3, Budimpešta 1956, 139—247).

nastojale su različitim putovima sanirati stanje, o čemu govore slijedeća dva ilustrativna primjera iz Osijeka i Rijeke.

Kako bilježi N. A. Plavšić, u Osijeku je inicijativu dala tamošnja Komora, koja početkom lipnja 1873. upućuje posebnu delegaciju da od Narodne banke traži izvanredni zajam u visini od milijun forinti; delegaciju je predvodio komorski tajnik dr Posner, a tri glavna osječka novčarska zavoda predstavljali su njihovi ravnatelji Markbreiter, Sandor i Lay. Preko budimpeštanske podružnice Narodne banke doznačen je bio odmah kredit od 300 000 for. a kasnije je taj iznos povećan do tražene svote, što je — po riječima Plavšića — omogućilo da se održe svi pothvati koji su imali realnu osnovu za racionalno poslovanje.⁵⁵ — Na drugoj strani, prema navodima riječke Komore, tamošnja »Riječka banka« stabilizirala je svoje stanje smanjujući u idućim godinama glavnice; od 2 500 dionica s nominalnom vrijednošću od dvije stotine forinti polovina je »bunkerirana« i ostalim smanjena vrijednost na 160 for., tako da je temeljni kapital od 1876. iznosio svega 200 000 for. umjesto ranijih pola milijuna forinti.⁵⁶

Kapitalistička privreda Monarhije a posebno uže Ugarske ubrzo se oporavila od posljedica krize 1873, potpomognuta izdašno različitim mjerama državne ekonomske politike. No, u sjevernoj Hrvatskoj obnova domaćeg poduzetništva javlja se mnogo kasnije, jer se s učvršćenjem dualističkog sistema sve više osjeća pritisak negativnih težnji vladajućih mađarskih faktora prema ovom području. Zbog toga u oblasti hrvatsko-slavonskog novčarstva ostaje institucionalna baza još gotovo puna dva desetljeća ograničena uglavnom na onu jezgru banaka i štedionica koja je formirana do 1873, pa će se tek od početka devedesetih godina 19. st. ponovno u znatnijem opsegu proširiti krug domaćih kreditnih zavoda i ojačati njihova financijska snaga.⁵⁷

3.

U razvoju sjevernohrvatskih gradova i nastanku poduzetničkog građanstva do sredine 19. st. odlučnu je ulogu imala trgovinska privreda, a u prvom redu posrednička izmjena dobara između srednjeg Podunavlja i jadranskih luka. Zbog toga je pretežni dio domaćih gospodarskih snaga predstavljala trgovačka buržoazija, koja je poslovno vezana uz agrarne proizvođače — ali ujedno postepeno ulaže svoje akumulirane kapitale u pothvate prerađivačke ekonomike (manufakture i zatim industrijske pogone).⁵⁸ Promjene u ekonomsko-tehničkoj organizaciji prometa robe na našem području nakon 1848, u vezi s izgradnjom željezničkih magistrala umjesto tradicionalnih cestovnih i riječnih putova, umanjile su u velikoj mjeri mogućnost sjevernohrvatskih trgovačkih poduzetnika da na posredničkoj podunavsko-jadranskoj robnoj izmjeni grade svoj prosperitet. Potrebno je bilo u većoj mjeri usmjeriti snage na širenje

⁵⁵ N. A. Plavšić, n. dj., 91—93.

⁵⁶ *Izveštaj TIKR* za 1875—1877, 123—124.

⁵⁷ J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, n. dj., 324—325. (Tab. 6, 7).

⁵⁸ I. Karaman, *Ekonomske prilike u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda*... n. dj., 15—22.

tvorničke industrije; no, pri tome su nedostatak poslovnog iskustva i tradicije u prerađivačkoj djelatnosti, teškoće u pribavljanju radne snage i nedovoljna potpora državne ekonomske politike predstavljale znatnu smetnju.

Do sredine prošlog stoljeća javljaju se na hrvatsko-slavonskom području poduzeća manufakturnog tipa u većem opsegu u onim granama koje su neposredno vezane uz glavne artikle tranzitne ili izvozne trgovine. Nalazimo ih, dakle, pri preradi agrarnih proizvoda (u prvom redu mlinove, te pojedinačne pogone za proizvodnju šećera iz repe) ili pri eksploataciji šumskog blaga (pilane, zatim izrada bačvarskih dužica); na korištenju drvne sirovine zasniva se također jedrenjačka brodograđevna djelatnost na primorju, kao i nekoliko manufaktura stakla u provincijalnoj Hrvatskoj i Slavoniji.⁵⁹

Od pedesetih godina 19. st. širi se — premda veoma polagano — primjena parnih strojeva u prerađivačkoj privredi sjeverne Hrvatske, te tako ovdje nastaju rani tvornički pogoni. Prema popisu koji je 1864. objavljen u časopisu »Sidro«, pretežni dio prvih industrijskih parostrojeva nalazio se kod mlinova i pilana, tj. u proizvodnji povezanoj sa spomenutim glavnim granama izvozne trgovine; uz to je bilo poljoprivrednih strojeva—mlatilica na slavonskim vlastelinstvima, te parni pogon rudničko-metalurškog pothvata u Petrovoj Gori (Banska Krajina).⁶⁰

Osim tvorničkih poduzeća koja primjenjuju parni pogon, djeluje u prednagodbenu doba na sjevernohrvatskom prostoru znatan broj drugih prerađivačkih pothvata manjeg ili većeg opsega; tako su npr. neka krupnija poduzeća mlinske industrije u Rijeci i Karlovcu radila na vodeni pogon, a važne pothvate bez upotrebe parostrojeva nalazimo i u šumskoj eksploataciji, u primorskoj brodogradnji, kao i u drugim granama industrijske ekonomike: u proizvodnji prehrambenih namirnica, duhana, stakla itd. Sva ta poduzeća oslanjaju se uglavnom na lokalne izvore sirovina. Osnivanje tvorničkih i srodnih pothvata u sjevernoj Hrvatskoj tijekom pedesetih i šezdesetih godina 19. st. djelomično je rezultat nastojanja domaćih privrednih snaga (iz građanskih ili zemljoposjedničkih redova), ali i izvjesnog broja netom doseljenih stranih kapitalističkih poduzetnika. Uz industrijske pogone individualnog kapitala susrećemo već i prva dionička društva, koja su također dijelom utemeljili domaći privrednici a dijelom uz sudjelovanje vanjskih financijskih krugova.⁶¹

Početni polet industrijskog poduzetništva iz prednagodbenog doba nastavlja se nakon dualističke podjele habsburške države i traje sve do krize 1873. U godinama između ugarsko-hrvatske nagodbe i njezine revizije možemo u sjevernoj Hrvatskoj zapaziti — jednako kao u oblasti novčarske privrede — osnivanje novih tvorničkih pogona, ili jačanje poslovnog kapitala i širenje opsega proizvodnje kod nekih starijih industrijskih pothvata. Osvrnut ćemo se na ta nastojanja u prerađivačkoj privredi potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, od kojih su neka ipak nakon krize ostala bez konačnog uspjeha.

⁵⁹ I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj., 66—76.

⁶⁰ Usp.: M. Despot, Privreda Hrvatske XVII—XIX stoljeća, Zagreb 1957, str. 85—90. Vidi tabl. I.

⁶¹ M. Despot, Industrija... n. dj., 137—196.

U industriji prehrambenih namirnica vodeću ulogu imali su parni i veći vodeni mlinovi. Takvi pogoni nastaju dijelom u trgovačkim središtima, a dijelom na vlastelinskim posjedima. Ako izostavimo mlinove-vodenice koji pokrivaju samo potrebe lokalnog stanovništva, među pothvatima utemeljenima u komercijalne svrhe vrijedi spomenuti ove vlastelinske mlinove: paromlin grofova Khuen u Nuštru, grofa Eltza u Vukovaru i kneza Schaumburg-Lippe na virovitičkom imanju, koji posluju već u pedesetim godinama, te iz kasnijeg vremena paromlin baruna Prandaua u Valpovu. Među gradskim pothvatima ističe P. Matković u 1873. parne i vodene mlinove u Zagrebu, Rijeci, Karlovcu i Varaždinu; osim toga osnovani su u šezdesetim godinama paromlinovi u Osijeku, Koprivnici, Đakovu, Čepinu i još nekim mjestima, bilo kao poduzeća individualnog kapitala ili putem dioničkih udruženja.⁶²

Pripreme oko osnivanja zagrebačkog paromlina počinju 1862, te je iduće godine pogon počeo s preradom žita. Među pokretačima ovog pothvata ističe se inž. Vatroslav Egersdorfer, rodom iz Varaždina, a također sudjeluje u tome Ivan Frankl — koji preuzima dužnost prvog direktora paromlina. O grupi privrednika koja nastoji oko njegova utemeljenja navodi M. Despot: »Osnivači i vlasnici bili su gotovo isključivo zagrebački židovski trgovci, koji su se već do tog vremena, zahvaljujući i tolerantnosti zagrebačkog građanstva i vlastitoj sposobnosti, domogli znatnijeg kapitala, koji je najviše bio uložen u razne trgovačke pothvate.« Zanimljivo je spomenuti da neke od utemeljitelja zagrebačkog paromlina uskoro susrećemo među osobama koje nastoje organizirati kreditne zavode u Zagrebu: Ivana Frankla, Emanuela Priestera i Jakoba Weissa spomenuli smo prije u vezi s »Hrvatskom eskomptnom bankom«, a Samuela Weisa pri osnivanju »Hrvatske komercijalne banke«; ostali osnivači paromlina bili su Aleksandar Weiss, Adolf i Samuel Hirschler, te kućevlasnik Wolf Bresslauer i liječnik Jakov Bresslauer (porijeklom iz Daruvara).⁶³

Direktor I. Frankl započeo je rad u pogonu na zagrebačkoj Trnjanskoj cesti sa tridesetak radnika i parnim strojem od 60 KS, prerađujući godišnje oko 200 000 vagana žita; u 1873. godišnja proizvodnja dosegla je 30 000 centi brašna. U međuvremenu pretvoreno je ovo poduzeće u dioničko društvo »kralj. povlašćenog zagrebačkog parnog i umjetnog mlina«, s glavnicom od pola milijuna forinti u 2 500 dionica. Promjena vlasničke organizacije započeta je potkraj 1872, a pravila novog društva potvrdila je vlada sredinom iduće godine.⁶⁴

Drugi krupni pothvat mlinске industrije bio je varaždinski parni mlin koji osniva već 1860. grof Đuro Drašković. Taj se pogon također održao i nakon 1873, prerađujući godišnje 100 000 vagana žita (u 1864. imao je parni stroj od 50 KS, a 1873. zapošljava 17 radnika).⁶⁵

Nešto dulju tradiciju ima mlin na vodeni pogon u Karlovcu, podignut na rijeci Korani početkom pedesetih godina 19. st. Ovaj pothvat uskoro dolazi

⁶² I. Karaman, Počeci industrijske privrede u građanskoj Slavoniji... n. dj., 93—97; V. Krestić, n. dj., 83—84; P. Matković, n. dj., 95—97.

⁶³ M. Despot, Industrija... n. dj., 148.

⁶⁴ M. Despot, Privreda Hrvatske... n. dj., 81, 88; M. Despot, Industrija... n. dj., 148; P. Matković, n. dj., 95—97.

⁶⁵ M. Despot, Privreda Hrvatske... n. dj., 81, 88; P. Matković, n. dj., 95—97.

u ruke zagrebačkog poduzetnika Guida Pongratza, koji ga je (u zajednici s Valentinom Bleiweissom) potpuno obnovio nakon velikog požara u proljeće 1863, tako da je u narednih desetak godina prosječna godišnja proizvodnja dosegala oko 100 000 centi kvalitetnog brašna.⁶⁶

U gradu Rijeci poslovalo je više pothvata mlinske industrije na pogon vodene ili parne snage, među kojima su još prije 1848. počeli radom vođeni mlin u Žaklju i paromlin tvornice tjestenine u Ponsalu. Već 1830. osnovano je u Žaklju poduzeće »Stabilimento commerciale di farine«, pa je veliki mlin na vodeni pogon prerađivao kvalitetnu domaću i uvezenu pšenicu, proizvođeći godišnje do 200 000 centi brašna. Raspolagao je početkom šezdesetih godina sa 95 KS, ali je nakon požara u proljeće 1862. obnovljen, tako da prema podacima P. Matkovića u 1873. snaga strojeva iznosi 300 KS a pothvat zapošljava stotinu radnika. Svoj proizvod izvezio je žakaljski mlin u zemlje istočnog Sredozemlja, u Englesku, Brazil, Južnu Afriku i Indiju.

Tvornica tjestenine u Ponsalu, osnovana 1845, raspolagala je vlastitim mlinom na parni pogon; mlin je imao kapacitet godišnje prerade oko 30 000 vagana žita. — Početkom 1850-ih godina utemeljen je kao dioničko društvo samostalan paromlin u Rijeci, s pogonom od 40 KS i dnevnom preradom 400 vagana žita.⁶⁷

U ostalim granama prehrambene industrije nije u razmatranom razdoblju zabilježena takva aktivnost kao u preradi žitarica. Početni pokušaji osnivanja pogona za preradu šećerne repe, koji se javljaju na nekim feudalnim vlastelinstvima još u prvoj polovici prošlog stoljeća (Drašković u Rečici, Erdödy u Želinu, Adamović u Čepinu, Schaumburg-Lippe u Virovitici) propali su već u doba apsolutizma; jedino je šezdesetih godina djelovala nova čakovačka šećerana Antuna Lufta, u tada već od Hrvatske ponovno otrgnutom Međimurju.

Dulju tradiciju ima osječka tvornica ulja manjeg opsega, u vlasništvu M. Laya (osnovana 1826; u 1873. proizvodi malo više od 5 000 centi običnog i rafiniranog ulja). Prema navodima P. Matkovića bilo je 1873. na hrvatsko-slavonskom području više od pedeset pivovara, od toga polovina u Vojnoj krajini; ističe se veće poduzeće u Zemunu. Isti pisac bilježi tada sedamnaest krupnijih pecara rakije. Od 1864. posebno mjesto zauzima u prehrambenoj industriji tvornica likera koju u Zagrebu osniva Franjo Pokorny. U 1873. trošila je ova tvornica kao sirovinu između ostalog oko 70 000 centi raznog voća.⁶⁸

Novo veliko tvorničko poduzeće dobiva nakon ugarsko-hrvatske nagodbe duhanska industrija, pokretanjem državnog pogona za preradu duhana u Zagrebu. Do sredine prošlog stoljeća nalazimo u sjevernoj Hrvatskoj brojne manje ili veće privatne radionice za proizvodnju različitih duhanskih prerađevina, a napose se pri tome ističe značenje grada Varaždina. Kad je početkom

⁶⁶ R. Strohal, Grad Karlovac — opisan i orisan, Karlovac 1906, 354—375. M. Despot, Industrija... n. dj., 146—148.

⁶⁷ M. Despot, Privreda Hrvatske... n. dj., 81—82; V. Krestić, n. dj., 83; P. Matković, n. dj., 95—97.

⁶⁸ I. Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj., 67—71; M. Despot, Privreda Hrvatske... n. dj., 80—83; M. Despot, Industrija... n. dj., 145—146, 149—150; P. Matković, n. dj., 94—97.

pedesetih godina država nametnula svoj monopol u ovoj grani, nastaju postepeno erarske tvornice duhana. Prva je u nas osnovana upravo u Varaždinu, ali već nakon nekoliko godina rada (1857—1860) obustavljen je taj pogon zbog teškoća oko osiguranja radne snage. Tako je na sjevernohrvatskom području ostala jedino državna tvornica duhana u Rijeci, koja oko 1860. zapošljava nešto manje od dvije i pol tisuće osoba (pretežno radnica) te raspolaže i parnim strojem. U 1873. radna snaga ovog poduzeća je istog opsega, a vrijednost proizvodnje doseže 4,5 milijuna forinti.⁶⁹

Pošto je tvornica duhana u Varaždinu obustavila rad, javljaju se iz zagrebačke sredine nastojanja da se taj pothvat preseli u Zagreb. Premda je već 1863. na poticaj gradskog poglavarstva upućen u tom smislu prijedlog Dvorskoj kancelariji u Beču, a molbu je podupro i ban Šokčević, tek poslije sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe ostvaruje se ovaj zahtjev. U ljetu 1869. preuređena je zgrada zemaljske bolnice (danas Rektorat Sveučilišta) za tvornicu duhana, te je potkraj iste godine započeo proizvodni rad. Broj zaposlenih iznosi 1873. u svemu oko pet stotina osoba, od čega (kako bilježi P. Matković) 30 odraslih radnika i 257 radnica, te 228 djece ispod četrnaest godina starosti. Vrijednost proizvodnje duhanskih prerađevina dosegla je tada pola milijuna forinti.⁷⁰

U industriji tkanina i odjeće, tj. uopće u proizvodnji tekstilne robe, pokazuje sjeverna Hrvatska (jednako kao i cjelokupno područje Ugarske) sve do potkraj prošlog stoljeća vrlo slab uspjeh — što se naročito zapaža zbog činjenice da je upravo tekstilna proizvodnja u mnogim evropskim zemljama bila klasična oblast industrijske revolucije. Pokušaji osnivanja nekih pothvata za proizvodnju različitih vrsta tkanina u civilnom i vojnom dijelu sjeverne Hrvatske propali su već u doba manufakturne ekonomike, zbog konkurencije iz zapadnih pokrajina habsburške države i vrlo uskog unutrašnjeg tržišta. Jedino se proizvodnja sirove svile razvila od kraja 18. st. u nekim krajevima Slavonije i Vojne krajine, podržavana od državnih (komorskih i vojnih) vlasti. U doba apsolutizma ova djelatnost proživljava krizu, te je i poznata svilara u Osijeku, osnovana kao državna radionica još potkraj 18. st., obustavila rad. Tako se u šezdesetim i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća prerada svile javlja uglavnom samo u slavonskoj Krajini (Nova Gradiška).⁷¹

Vrednija ostvarenja nalazimo u industriji kože i obuće, napose u razdoblju koje razmatramo. Premda ranija nastojanja oko manufakturnih pothvata u toj grani nisu pružila trajnije rezultate, osnovano je u prednagodbeno doba nekoliko tvorničkih pogona za preradu kože različitog opsega i značenja; u godinama između nagodbe i njezine revizije dobiva naročito grad Zagreb dva znatnija takva poduzeća. Prema podacima P. Matkovića bilo je 1873. u sjevernoj Hrvatskoj sedam tvornica kože (ne računajući zagrebačko poduzeće za produkciju obuće, tada još u izgradnji). Njihova godišnja proizvodnja doseže

⁶⁹ M. Despot, *Privreda Hrvatske...* n. dj., 83; P. Matković, n. dj., 97. Prema podacima koje donosi V. Krestić, čini se da riječka tvornica duhana proživljava sredinom 1860-ih godina krizu, jer se broj zaposlenih smanjio tada na svega 1 000 do 1 500 radnika. Usp. V. Krestić, n. dj., 85.

⁷⁰ M. Despot, *Industrija...* n. dj., 167—169, 193; P. Matković, n. dj., 97.

⁷¹ V. Krestić, n. dj., 85—87; I. Karaman, *Značenje Vojne krajine...* n. dj., 104.

više od 50 000 centi robe; od toga najveći dio otpada na tvornicu kože u Zagrebu, a ostalo na tri pogona u Rijeci, dva u Osijeku i jedan u Vukovaru.⁷²

Prvi tvornički pothvat za preradu kože u Zagrebu, manjeg opsega, inicirao je 1864. obrtnik Vatroslav Šimonić. Podržala ga je u tome materijalno skupina zagrebačkih trgovaca i poduzetnika, među kojima nalazimo imena V. Barbota, D. Hutha, F. Jeana, M. Krešića, E. Sabljica, F. Sollara i F. Weiglhofera.⁷³ Unatoč lijepom početnom uspjehu, Šimonićev pogon morao je nakon nekoliko godina ustupiti mjesto mnogo znatnijem pothvatu — koji 1868. osniva obitelj Vatroslava Šterna (pogon u zagrebačkoj Novoj Vesi). Ta je nova tvornica započela proizvodnim radom početkom iduće godine; u 1873. zapošljava oko stotinu radnika, te raspolaže parnim strojem od 12 KS, a godišnja proizvodnja iznosi 33,5 tisuće centi kože.

Drugo veće zagrebačko poduzeće u ovoj industrijskoj grani jest dionička tvornica obuće, koja je proradila 1873. i odmah angažirala oko tri stotine radnika. Pri utemeljivanju »Zagrebačkog d. d. tvornice obuvalah« sudjeluje odvjetnik dr. Josip Frank, te poduzetnici P. Anišić, D. Huth, J. Hartman, Moses i Pulzer. Dioničari su u proljeće 1873. izabrali upravni odbor u kojem je bio »uočljiv velik broj Izraelićana koji će... nakon primjene novog židovskog zakona godine 1873. sve više ulagati kapital u industriju Hrvatske, ne napuštajući ni svoje ranije zauzete trgovačke pozicije...« (M. Despot).⁷⁴

Dulju tradiciju imala je u sjevernoj Hrvatskoj proizvodnja stakla, organizirana na manufakturnoj tehničkoj osnovi. Već se u 18. st. javljaju zanimljivi pokušaji utemeljivanja takvih pothvata, a trajnije djelovanje bilježe neki pogoni osnovani u prvoj polovici prošlog stoljeća — kod kojih također oko 1870. susrećemo nastojanja oko reorganizacije i modernizacije poslovanja. Tako je npr. u Osredeku kod Samobora proradila 1839. manufaktura stakla Vilhelmine Kulmer, koja će prerasti u tvorničko poduzeće i raditi sve do kraja 19. st.; novo razdoblje u razvoju tog pothvata počinje nastupom vlasnika Maksimilijana Gamilšega i Ladislava Dinghofera u 1868—69. Oni prenose ovamo ne samo kapital iz češke staklarske proizvodnje, nego ujedno poslovno iskustvo, tehničko umijeće i majstore, što je osiguravalo procvat poduzeća. O tome kažu sami vlasnici u novinskoj informaciji prilikom preuzimanja pothvata: »Dostatna glavnica i mnogoljetno posloводство najuglednijih čeških tvornicah kao i većim dijelom od onuda stigavše nam radničke sile, usposobljuju nas ne samo na proizvod, jednak češkim tvornicama već i na prodaju uz znatno jeftinije cijene.« Do 1872. podignut je u Osredeku još jedan novi pogon za izradu staklene robe, a tvrtka otvara vlastite prodavaonice u Zagrebu,

⁷² P. Matković, n. dj., 98—99.

⁷³ U javnom oglasu na početku rada poduzeća pisao je Šimonić: »Pobuđen priznanjem, što ga stekoše moji proizvodi, kao i pohvalnim sudom ljudih ove struke o njih, odlučih osnovati u našem Zagrebu tvornicu kožah. Tko poznaje okolnosti zemaljske, znat će, da se naša surovina (naravni proizvod) šalje u inozemstvo, te da se odanle, kao dogotovljena roba opet k nam na prodaju povraća... Kao čovjek od posla, ja se oslanjam na 19 raznih vrstih kožah, koje će se moći ovdje proizvoditi i kojim ne treba upravo velike glavnice, da tvornici djelatnost na veliko razvije.« Usp. M. Despot, *Industrija*... n. dj., 153.

⁷⁴ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 153—155. P. Matković, n. dj., 98—99.

Karlovcu, Sisku i Rijeci. Najveći dio proizvodnje, koja se ostvaruje zapošljavanjem oko 150 radnika, odlazio je na inozemna tržišta.⁷⁵

U Slavoniji najznatniji pothvat staklarske industrijske proizvodnje bila je tvornica u Zvečevu kod Požege. Osnovao ju je 1842. g. — uz sudjelovanje poznatog bečkog trgovca staklarskom robom Josipa Lobmeyra — Dragutin Sigmund Hondl, nekoć vlasnik manufakture stakla u Jankovcu. U pedesetim godinama povlači se obitelj Lobmeyr iz sudjelovanja u zvečevskom poduzeću, a upravu preuzima zagrebački trgovac Aleksandar Hondl, sin utemeljitelja, da bi 1868. ova tvornica stakla prešla u ruke Franje Palme st. koji je reorganizira i vodi do potkraj stoljeća.⁷⁶ Pogon je bio smješten usred šumskog područja, radi osiguranja jeftinije sirovine, ali je zbog toga bio udaljen od dobrih prometnica; to je zajednička značajka slavonskih staklana, koja je ometala njihovo uspješno poslovanje. Osim toga, s vremenom je sve veći porast vrijednosti drvene građe u Slavoniji opterećivao cijenu proizvodnje staklarske robe.⁷⁷

Potkraj šezdesetih godina djeluju na hrvatsko-slavonskom području još neki pothvati staklarske industrije. Tako je 1864. proradila tvornica stakla u Straži (Hrvatsko zagorje) bavarskog poduzetnika M. Poschingera, koja napose izrađuje boce za mineralnu vodu za potrebe obližnjih vrela u Sloveniji. Dvije godine ranije osnivaju J. Weichinger, L. Herzog i J. Schwarz staklanu u Osijeku, isprva kao oveću obrtničku radionicu. U šumskim područjima Slavonije zabilježena su početkom sedamdesetih godina također poduzeća staklarskih privrednika Müllera i Trnke smještena u Ivanovu Polju (kod Daruvara) i u Dubokoj (kod Velike), koja zapošljavaju po nekoliko desetina radnika.⁷⁸ Prema navodima osječke Komore, zbog krize 1873. likvidirane su bile tvornice stakla u Osijeku i Dubokoj.⁷⁹

Nasuprot širem značenju proizvodnje stakla koja je bila orijentirana na inozemne potrošače, u proizvodnji kamenine (posuđe, peći) i ciglene robe prevladavaju u sjevernoj Hrvatskoj u razmatranom razdoblju manji pothvati obrtničko-manufakturnog karaktera, vezani uz lokalne izvore sirovina i pretežno usmjereni na uže domaće tržište. Još od prve polovice 19. st. posluje u Krapini radionica kamenine, u vlasništvu nekih plemića i zatim krapinskih građana (Josip Lellis, Moritz Sonnenberg). Zagrebačka manufaktura kamenine, osnovana 1828, prelazi sredinom stoljeća iz ruku J. Lellisa u vlasništvo Vjeko-

⁷⁵ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 160—162; P. Matković, n. dj., 93. Potkraj stoljeća ovo se poduzeće uključuje u dioničko udruženje za hrvatsku industriju stakla.

⁷⁶ M. Despot, *Staklana Zvečevo, njen postanak i razvoj (Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 2, Beograd 1956, 99—109. Ista, Industrija... n. dj.*, 163—165. Tvornica stakla u Zvečevu također se 1893. uključuje u »D. d. za hrvatsku industriju stakla« a upravlja njome Franjo Palme ml., dok njegov otac F. Palme st. preuzima posloводство u Osredek.

⁷⁷ I. Karaman, *Počeci industrijske privrede... n. dj.*, 93—97; V. Krestić, n. dj., 87. O teškoćama prometa za slavonske staklane navodi V. Krestić napis jednog suvremenika u časopisu *Sviet* 1866. koji ističe: »Ako tvornice Zvečevo i Duboko što prije nedobiju valjanih izvoznih puteva, to će i one morat prestati, jer se neće moći natjecati sa staklanami srbskimi« (87).

⁷⁸ I. Karaman, *Počeci industrijske privrede... n. dj.*, 93—97; M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 162—166; P. Matković, n. dj., 93.

⁷⁹ * * *, *Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku... n. dj.*, 101—102.

slava Barbota, koji je vodi do smrti 1872. Također se i u Karlovcu 1866. otvara radionica zemljanog suđa Karlovčanina Ernsta Mühlbauera, no uskoro njeno poslovanje zamire.⁸⁰

Izrazito lokalnog značaja bili su pothvati za proizvodnju opeke i crijepa. Kako ističe P. Matković, naročito brojni ciglanski pogoni nalaze se širom Slavonije. Dva veća poduzeća u 1873, koja rade i za izvoz, bile su ciglane u Vukovaru i Novoj Gradiški, s godišnjom proizvodnjom od po 300 tisuća komada crijepa ili opeke.⁸¹

Veću pažnju privlači srijemska proizvodnja cementa, smještena u Beočinu, koja se postepeno razvija od prve polovice 19. st. Kvalitetni beočinski cementni laporac i vapno postali su poznati nakon što ih je engleski graditelj Adam Clark upotrijebio za glasoviti »Lančani most« (ili »Szechenyijev most«) u ugarskoj metropoli, čime je prvi put ostvarena trajna veza između Budima i Pešte preko Dunava. Nakon ugarsko-hrvatske nagodbe širi se cementna industrija u Beočinu, te se — kako navodi povjesničar »beočinske kaje« A. Lebl — uz stariji pothvat Josipa Csika izgrađuje nova tvornica braće Ohrenstein.⁸² Ukupnu godišnju proizvodnju cementa i vapna u slavonskim poduzećima procjenjuje P. Matković 1873. na 800 tisuća centi.⁸³

Napori oko širenja postojećih kapaciteta i pokušaji osnivanja novih pothvata javljaju se potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. st. u industriji papira sjeverne Hrvatske. Od 1821. djeluje na Rijeci-Sušaku poznata tvornica papira Smith i Meynier, kojoj je prvi utemeljitelj stvarno bio riječki trgovac Andrija Ludovik Adamić a na evropsku razinu podigli su je već sredinom prošlog stoljeća poduzetnici Walter Crafton Smith i Charles Meynier. U 1833. uveden je u tom pogonu prvi parni stroj; temeljna glavnica iznosi 1848. pola milijuna forinti. Nakon ugarsko-hrvatske nagodbe rastu investicije u modernizaciju pogona, koju provodi dugogodišnji tehnički direktor tvornice Eugen Fremont, pa je i kapital uvećan na milijun forinti.⁸⁴ Zaposlena radna snaga doseže u 1873. prema podacima P. Matkovića oko pet stotina osoba, a snaga parnih strojeva 500 KS.⁸⁵

1871. zabilježeni su u zagrebačkim privrednim krugovima prijedlozi i rasprave oko utemeljivanja tvornice papira u Bregani kod Samobora, dok je malo kasnije — početkom 1873 — pokrenuta ozbiljnija akcija za dioničko

⁸⁰ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 158—159. Prema podacima koje donosi M. Despot, u 1880-im godinama prestaje radom krapinska manufaktura uslijed slovenske konkurencije, dok u isto doba kod zagrebačkog pogona novi vlasnik B. Kallina preorijentira produkciju na specijaliziranu izradu peći i šamota.

⁸¹ P. Matković, n. dj., 93; autor navodi da je u Slavoniji bilo 21 ciglansko poduzeće, s ukupnom godišnjom proizvodnjom od preko 28 milijuna komada.

⁸² A. Lebl, *Beočinska kaja* (Novi Sad 1959, 72—95). Potkraj stoljeća ova se poduzeća spajaju, te bilježe do prvoga svjetskog rata velik uspon (usp. I. Karaman, *Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji... n. dj.*, 233—234).

⁸³ P. Matković, n. dj., 93.

⁸⁴ D. Klen, *Spomenica Tvornice papira u Rijeci*, Rijeka 1971. Članovi suvlasničke obitelji Smith povlače se iz riječkog poduzeća 1875, a kad iduće godine umire Charles Meynier, upravu preuzima njegov sin Henry; obitelj Meynier sudjeluje aktivno u poslovdstvu tvornice i nakon njenog pretvaranja u dioničko udruženje 1903.

⁸⁵ P. Matković, n. dj., 97.

poduzeće papirne industrije u samom gradu Zagrebu. Inicijatori tog pothvata bili su trgovac i kućevlasnik Ferdinand Fichtenau, te knjižar Leopold Hartmann, uz sudjelovanje odvjetnika Ferdinanda Ottingera i grofa Ivana Bu-rattija. Udruženje bi raspolagalo s 500 000 forinti kapitala, u pet tisuća dionica. Pripremni radovi urodili su već i izdavanjem prethodne koncesijske dozvole — ali izbijanje krize omelo je daljnje korake, pa je grad Zagreb dobio modernu tvornicu papira tek potkraj 19. st.⁸⁶

Od poduzeća kemijske industrije pažnju privlači proizvodnja kemikalija u Rijeci te šibica u Zagrebu i Osijeku, kao i rad gradskih plinara u Zagrebu i Rijeci. Starije poduzeće za proizvodnju kemijske robe »Stabilimento chimico« koje djeluje u Rijeci (Čerevica, osnovano oko 1850) imalo je prema navodima P. Matkovića u 1873. parni stroj od 25 KS i sa trideset radnika proizvodilo godišnje do 22 000 centi kemikalija.⁸⁷ 1856. počinje poslovanjem tvornica šibica M. Reisnera i Fözmayera u Osijeku, zapošljavajući do 70 radnika; nakon požara 1871. ovaj je pothvat uskoro obnovljen i nastavlja proizvodnju. Početkom sedamdesetih godina pokreću trgovci Pulzer i Moses (neko vrijeme vlasnici rudnika sumpora u Radoboju) akciju radi utemeljivanja tvornice šibica u Zagrebu. Taj je pothvat, u kojem sudjeluje i zagrebački trgovac Ljudevit Alexander, proradio na Savskoj cesti g. 1874.⁸⁸

Gradska plinara u Zagrebu prelazi 1870. iz ruku augsburškog tvorničara L. A. Riedingera (koji ju je podigao nekoliko godina ranije, s kapitalom od 300 000 for.) u vlasništvo »Augsburškog plinarskog društva«, ali već 1873. dolazi do nove promjene: jedno desetljeće nakon što su na zagrebačkim ulicama upaljene plinske svjetiljke preuzima gradsku plinaru udruženje domaćeg kapitala. Inicijativa za novo dioničko društvo (koje drži ovo poduzeće do kraja stoljeća) potekla je iz kruga »Hrvatske eskomptne banke«, a neposredno u njemu sudjeluju Guido Pongratz, Emanuel Priester, Josip Hoffmann, Makso Bresslauer sa sinom, te drugi zagrebački privrednici. — Riječka je plinara malo starije poduzeće, osnovano 1851. s kapitalom od 70 000 for. 1873. pogon je obnovljen, te s parnim strojem od 4 KS i dvadesetak radnika proizvodi plin od uvezenog engleskog ugljena.⁸⁹

Industrija strojeva bila je u sjevernoj Hrvatskoj u razmatranom razdoblju prilično ograničena po broju poduzeća i njihovu opsegu, no ipak susrećemo u Rijeci i Osijeku neke pothvate s duljom tradicijom. Tako je riječki »Stabili-

⁸⁶ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 174—175.

⁸⁷ P. Matković, *n. dj.*, 94—95.

⁸⁸ I. Karaman, *Počeci industrijske privrede... n. dj.*, 93—97; M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 157—158, 190. U oglasnom dijelu kataloga Prve gospodarske izložbe 1864. navode vlasnici osječkog poduzeća, među ostalim, da njihova tvornica šibica »ist die Erste und Einzige im dreieinigen Königreiche, und arbeitet, trotz unseren schlechten Kommunikations Mitteln schon nach Steiermark und Italien. Billigere Arbeitskräfte könnten dem Etablissement eine noch grössere Ausdehnung verschaffen« (cit. prema M. Despot, 157).

⁸⁹ V. Krestić, *n. dj.*, 89; M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 170—172; P. Matković, *n. dj.*, 94—95. U povodu prelaska zagrebačke gradske plinare u ruke domaćih kapitalista pisao je *Obzor* početkom 1873. da »hrvatska eskomptna banka pridržava za se samo jedan diel pri tom podhvatu, ostale je dvie trećine vlasništva toga posla prepustila čvrstim domaćim rukam, koje su radostno prihvatile se toga dielničtva« (cit. prema M. Despot, 171).

mento tecnico« kao dioničko udruženje (utemeljeno 1854. sa 40 000 forinti glavnice) raspolažao prema podacima P. Matkovića u 1873. sa dva parna stroja i 18 KS, a zapošljavao četiri do pet stotina radnika. Već iduće godine pretvoren je ovaj pothvat u poznatu »Tvornicu torpeda Whitehead i Comp.«, pod kojim će nazivom djelovati do prvog svjetskog rata.

Šezdesetih godina posluju u Osijeku dva poduzeća za izradu alata i strojeva: tvornica poljoprivrednog oruđa i plugova Melchiora Leichta, te tvornica strojeva i ljevaonica Gustava Wagnera. Kako ističe P. Matković, njihova godišnja produkcija doseže 1873. zajedno oko 730 plugova, 75 drugih gospodarskih strojeva, malo manje od stotinu vodenih kola i dr. Vrijedi ovdje također spomenuti kako je 1864. zagrebačka gradska uprava nudila »Društvu južnih željeznica« da svoju tvornicu tračnica prenese iz Graza u Zagreb, ali ta ideja nije ostvarena.⁹⁰

U oblasti drvne eksploatacije i prerade na hrvatsko-slavonskom prostoru susrećemo se s većim brojem različitih proizvodnih organizacija: sa šumskim poduzećima i pilanama, s tvornicama drvene robe u gradovima, te s jedrenjačkom brodogradnjom na Primorju koja je također zasnovana na domaćoj drvnj sировini.

Među gradskim poduzećima drvne prerade treba istaći početkom sedamdesetih godina zagrebačku parnu pilanu i tvornicu parketa, u vlasništvu trgovca Josipa Gutharda, koja se 1872. pretvara u dioničko društvo radi proširenja djelatnosti na građevno stolarstvo i bravarstvo. Taj pogon preuzima konzorcij osnovan na poticaj »Hrvatske eskomptne banke«, a u njemu uz poduzetnog direktora ovog kreditnog zavoda Frana Švrljugu sudjeluju zagrebački kapitalisti Makso Bresslauer i sin, Đuro Crnadak, Pavao Hatz, Aleksandar Hondl, Josip Hoffmann, E. Šivic, Josip Siebenschein, August Weiss i Peyer. Prema podacima P. Matkovića imalo je ovo poduzeće parni stroj od 12 KS i zapošljavao 50 radnika; temeljni kapital iznosi 100 000 forinti. Tvornica parketa preživjela je krizu 1873, a potkraj sedamdesetih godina preuzima je Guido Pongratz.⁹¹

Znatna sredstva domaćih poduzetnika, akumulirana iz trgovačke i broderske dobiti, bila su uložena u jedrenjačku brodogradnju. Središta ove proizvodne grane na sjevernohrvatskom primorju nalazimo u Rijeci i njenoj okolini, Bakru i Kraljevici, te u Senju — dok je važno središte brodogradnje u Lošinj u po upravno-političkoj podjeli pripadalo istarskom području.⁹² Od sredine prošlog stoljeća zapaža se prosperitet brodograditeljske djelatnosti za izradu jedrenjaka. Prema podacima R. Bićanića može se zaključiti da je prosječna veličina brodskih jedinica građanih u primorskim radionicama udvostručena od sredine 19. st. do potkraj šezdesetih i početka sedamdesetih go-

⁹⁰ I. Karaman, *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj.*, 76; V. Krešić, n. dj., 88—89; M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 172—173, 194—195; P. Matković, n. dj., 90—92.

⁹¹ M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 156, 189; P. Matković, n. dj., 100.

⁹² I. Karaman, *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj.*, 74—75; S. Štampar, *Borba jedrenjača s parobrodima u Hrvatskom primorju*, *Historijski zbornik II*, Zagreb 1949, 55—63. B. Kojić, *Lošinjska brodogradnja*, *Analitički zbornik II*, Zagreb 1958, 225—285.

dina.⁹³ Taj je proces nužno zahtijevao veće, tehnički bolje opremljene proizvodne pogone, kao i znatnije kapitale. U 1873. nalazi P. Matković u Rijeci, Bakru, Kraljevcu i Senju ukupno dvanaest brodogradilišnih pothvata za jedrenjake, te je samo u riječkim i okolnim pogonima bilo zaposleno više od šest stotina radnika. Vrijedi zabilježiti pojavu brodograđevnog dioničkog društva u Senju, osnovanog 1870.⁹⁴

Veoma intenzivna poduzetnička djelatnost zapaža se u šezdesetim godinama 19. st. u eksploataciji dragocjene drvene građe iz naših šuma. U prvom redu obraća se tada pažnja na prostrane hrastove šumske komplekse u Slavoniji, koji postaju središta proizvodnje bačvarskih dužica. U Posavini se pretežno radi za izvoz u Francusku (preko Siska, Karlovca i Rijeke, odnosno preko Trsta), dok je podravska proizvodnja usmjerena na njemačko tržište.⁹⁵ U uvodniku prvog broja »Obćih poslovnih novina« iz 1861. rečeno je o sirovinskom blagu Hrvatske između ostalog: »...prekrasne šume davaju, skoro reći, sav lies tako za vojno, košto i trgovačko austrijsko pomorstvo, a bačvarsko drvo, iz njih proizvedeno, razasijalo se u Francezku, Španjolsku i Englezku.«⁹⁶

Inicijativu drvene eksploatacije imali su još u prvoj polovini prošlog stoljeća domaći trgovci, zakupljujući šumska područja u kojima pomoću iskusnih drvosječa izrađuju dužice bez upotrebe strojne tehnike. Djelomično se tada u zapadnim krajevima širi krug pilana na vodeni pogon, a tek veoma polagano ulazi parni stroj u ovu granu prerade.⁹⁷ Znatan problem bilo je slabo stanje prometnih veza iz područja eksploatacije do trgovačkih čvorišta, kako ističe u svom izvještaju početkom sedamdesetih godina sisačka Komora: »Glavno narodnogospodarstveno blago komorskog okružja sastoji se u prostranih, liesom bogatih i velikim dielom kultiviranih šuma. Nu ove će se šume tekar onda po pravoj vrednosti svojoj unovčiti moći, kad će se vojnička krajina obskrbiti dovoljnimi, a za sada posvema manjkajućimi sredstvi brze i jeftine komunikacije.«⁹⁸ Za slavonsku šumsku eksploataciju navodi osječka Komora u retrospektivi početkom 1880-ih godina da je ranije ograničeno iskorištavanje ogrjevnog drva i hrastova žira prerاسlo u opsežnu proizvodnju bačvarskih dužica napose s izgradnjom željezničkih veza do Trsta i Rijeke, te putem izvoza robe dunavskim parobrodima za njemačko tržište. Povećana potražnja urodila je, međutim, porastom cijena drvnoj sirovini, uslijed čega se javila nužnost racionalnijeg iskorištavanja građe (produkcija rezane drvene gradnje, kasnije proizvodnja tanina).⁹⁹

U drugoj polovini prošlog stoljeća, napose od šezdesetih i sedamdesetih godina, uklapa se u iskorištavanje drvnog blaga strani kapital, osnivajući veće pilanske pothvate sa znatno razvijenijom tehničkom bazom, koja ujedno omogućuje širenje opsega proizvodnje, zaposlene radne snage i zahvaćenog eks-

⁹³ R. Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb 1951, 130).

⁹⁴ P. Matković, n. dj., 90—92.

⁹⁵ R. Bićanić, n. dj. 105—121.

⁹⁶ Cit. prema M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 95.

⁹⁷ I. Karaman, *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj.* 71—74.

⁹⁸ * * *, *Izvješće sisačke trgovačko-obrtničke komore... n. dj.*, 40.

⁹⁹ * * *, *Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku... n. dj.* 58—63.

ploatacijskog područja. Strani se kapital naročito zanimao za vrijedne slavonske šume.¹⁰⁰ Prema podacima P. Matkovića bilo je na ukupnom vojnokrajiškom teritoriju stotinjak manjih pilana, a u Gorskom kotaru (županija Riječka) pedesetak — od kojih dvije na parni pogon, u Crnom Lugu i Prezidu; u Slavoniji su poslovale četiri veće i dvadesetak manjih pilana, od kojih dvije na parni i jedna na konjski pogon.¹⁰¹

Od domaćih trgovačkih kapitalista koji su sredinom 19. st. sudjelovali u krupnoj eksploataciji drvnog blaga ističu se napose Ambroz Vranjican i sisački poduzetnik Kotur.¹⁰² U godinama između nagodbe i njezine revizije izbija sukob između domaćih i stranih financijskih krugova oko opsežnih kompleksa šumskih površina u slavonskoj Vojnoj krajini, koji su prema namisli središnjih vojnih vlasti Monarhije 1869. trebali biti ponuđeni na eksploataciju. Radilo se o 30 000 jutara hrastovih šuma na području brodske i petrovaradinske pukovnije; budući da je ministarstvo rata željelo odjednom dobiti visoke svote otkupa te drvene građe, neophodno je bilo raspolagati znatnim iznosom kapitala da bi se moglo uključiti u konkurentsko natjecanje za ove šumske komplekse. Uz potporu ugarske vlade pokrenuli su mađarski kapitalistički krugovi formiranje odgovarajućeg udruženja, što je nužno potaklo i domaće privrednike na poduzimanje sličnih koraka.

Na tom poslu našli su se zajedno trgovci i poduzetnici iz građanske Hrvatske i Vojne krajine. Središte konzorcija domaćih privrednika smješteno je u Vojni Sisak, gdje se 25. srpnja 1869. osniva organizacija kojoj je na čelu kao predsjednik Ambroz Vranjican, a dužnost tajnika preuzima Ivan Mažuranić. Konzorcij je u Krajini utemeljio dvadesetak područnih odbora, te prikupio oko pet milijuna forinti kapitala, nalazeći podršku u sisačkom listu »Zatočnik«. Računali su također na pomoć od austrijskih financijskih snaga, te vojnih faktora, radi suprotstavljanja mađarskim pretenzijama.¹⁰³

U vezi s nastojanjima stranih kapitalista da se šire uključe u iskorištavanje šumskog blaga iz Vojne krajine, isticao je malo kasnije (1873) list »Agramer Zeitung« da bi se državne vlasti morale pobrinuti za osiguranje financijskih sredstava za hrvatsko-slavonske kreditne zavode (eventualno pomoću dobiti Krajiškog investicijskog fonda iz prodaje šuma), kako bi se tim putem domaći trgovci mogli opskrbiti neophodnim kreditima odnosno kapitalima za sudjelovanje u drvnjoj eksploataciji.¹⁰⁴ Nepovoljne opće ekonomske prilike nakon 1873. pogodile su, ipak, u znatnoj mjeri sitne šumske poduzetnike, te je daljnje širenje drvene industrije u užoj Hrvatskoj i naročito Slavoniji bilo pretežno rezultat djelovanja snažnijeg stranog kapitala.

U oblasti rudarske eksploatacije zabilježena je na hrvatsko-slavonskom području sve do potkraj 19. st. tek ograničena poduzetnička djelatnost, ali se

¹⁰⁰ I. Karaman, Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji... n. dj., 224—231.

¹⁰¹ P. Matković, n. dj., 100.

¹⁰² I. Karaman, Ambroz Vranjican — lik jednoga hrvatskog trgovca i društvenog radnika u preporodno doba (u knjizi: Privreda... n. dj., 23—37).

¹⁰³ M. Valentić, n. dj., 96—98.

¹⁰⁴ M. Despot, Industrija... n. dj., 25.

ipak u razmatranom razdoblju (do 1873) mogu zapaziti neke indikativne pojave u poslovanju rudnika bakra, željeza i ugljena.¹⁰⁵

Među starije pothvate u užoj Hrvatskoj spada poznati rudnik bakra i željeza u Rudama kod Samobora. Sredinom prošlog stoljeća nalazio se u vlasništvu veletrgovca Kleina, koji ga tehnički rekonstruirao u pedesetim godinama, usmjerivši se isključivo na proizvodnju željeza — no nakon desetak godina rad ipak zastaje 1865. Novo razdoblje u razvoju ovog rudarskog pothvata nastupa 1872, kad ga kupuje Kajetan Faber, ravnatelj željeznih rudnika u Eibiswaldu (kod Maribora) te njegov obnovljeni pogon posluje do kraja stoljeća. Prema bilješci P. Matkovića iz 1873. g., »željezarska industrija u Rudah kraj Samobora je tek u zametku; tu se priređuju visoke peći, valjaonica, ocalara i dr. te će se posao u velike tjerati«. Isti autor procjenjuje da bi se sa dvije visoke peći u Rudama moglo godišnje proizvoditi više od 400 000 centi sirovog željeza.¹⁰⁶

Drugo središte eksploatacije kovina nalazi se u predjelima Banske krajine, oko Petrove Gore. Nedaleko od Topuskog bio je rudnik željeza s talionicom, koji svoj proizvod dijelom izvozi u Sloveniju. U razmatranom razdoblju pažnju privlači također pothvat u Bešlinovcu (Trgovske rude), gdje erarski rudnik bakra, olova, srebra i željeza prelazi potkraj pedesetih godina u vlasništvo dioničkog udruženja bečkih poduzetnika A. Mautnera i grofa Brede. Računalo se na znatne zalihe kovina, blizinu novootkrivenih naslaga kamenog ugljena, te na mogućnost otpreme proizvoda Unom na Savu. Šezdesetih godina bilo je zaposleno oko 250 osoba, a 1873. ocrtava P. Matković perspektivu ovog rudarskog pothvata slijedećim riječima: »Ako ove dragimi i prostimi kovinami obilujuće majdane zahvati dojučuća željeznica (Glina—Novi), otvara se željeznoj produkciji u ovih krajevih znatna budućnost, u tu svrhu je sagrađena visoka peć u Bešlinovcu kraj tamošnje talionice za bakar, a još se veća peć na 1 000 centa dnevne produkcije misli sagrađiti. Produkcija je sirova željeza pogledom na rudno bogatstvo neograničena, ali pogledom na gorivo može ga se pomoću koksa do 300 000 na godinu izvoditi.«¹⁰⁷

U šezdesetim godinama počinje se za naše rudno blago zanimati belgijski kapital. Tako je 1863. tvrtka »Société metallurgique austro-belge« iz Bruxellesa zatražila koncesiju za rudnik i talionicu u Ivancu (Hrvatsko zagorje), pa je u mjestu Kulovčići otvoren pogon talionice cinka, koji posluje do početka 1880-ih godina. U tom poduzeću djelomično je bila zaposlena radna snaga iz obližnjeg rudnika sumpora u Radoboju, gdje vlasnici (zagrebački poduzetnici Pulzer i Moses, u suradnji sa Sonnenbergom iz Krapine) nisu uspjeli oko 1865. obnoviti raniji erarski pothvat.¹⁰⁸ Izvještaji slavonske Komore u Osijeku

¹⁰⁵ U već citiranom uvodniku prvog broja *Obćih poslovnih novina* iz 1861. naglašava se među ostalim: »Domovina naša puna je i bogata svake rude, tako imamo: sumpornih, mjedenih, željeznih i ugljevitih slojevah, a po mnenju učenih rudarah, nuz revno i znanstveno iztraživanje naših rudnikah, izašlo bi i mnogo tajno naše bogatstvo na vidjelo« (M. Despot, *Industrija*... n. dj., 95).

¹⁰⁶ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 139—140; P. Matković, n. dj., 77—79, 92.

¹⁰⁷ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 140—141; P. Matković, n. dj., 77—79.

¹⁰⁸ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 141—143.

navode da je početkom sedamdesetih godina »Hrvatska eskomptna banka« nastojala razviti eksploataciju nafte kod Cernika, ali bez trajnijih rezultata.¹⁰⁹

Nalazišta smeđeg i kamenog ugljena bila su u razmatranom razdoblju poznata na više lokaliteta u hrvatsko-slavonskim krajevima, pa se ponegdje vršila ograničena eksploatacija.¹¹⁰ Od pothvata koji kasnije proširuju svoje poslovanje vrijedi zabilježiti srijemski rudnik ugljena u Vrdniku; to poduzeće 1872. kupuje i tehnički obnavlja zagrebački kapitalist Guido Pongratz.¹¹¹

Najopsežniju inicijativu za proširenje kapitalističke eksploatacije u oblasti rudarstva oko 1870. predstavljaju naponi skupine stranih i domaćih privrednika, udruženih u »Prvo hrvatsko-slavonsko ugljeno-rudarsko društvo« sa sjedištem u Sisku. Djelovanje tog udruženja bilo je usmjereno na zalihe ugljena lignita u zapadnoj Slavoniji, koje su po mišljenju rudarskog stručnjaka Adolfa Lazartovića procjenjivane na oko 340 milijuna centi. Potkraj 1871. zaključili su nosioci koncesije za eksploataciju ovog rudnog blaga da su im potrebna veća sredstva ako žele uspješno organizirati pothvat, pa ugovorom koji je sklopljen u Sisku 20. ožujka 1872. poduzeću pristupaju Anton Henry, L. d'Heureux i Eugen Ciotta; uloživši iznos od 153 600 forinti dobili su navedeni kapitalisti u suvlasništvo polovinu pothvata (koji tada nosi naziv: Prva hrvatsko-slavonska ugljeno-rudarska družba). Pokazalo se, međutim, da su i ta sredstva nedovoljna, te da je neophodno umjesto ograničenog konzorcija organizirati pravo dioničko društvo.¹¹²

Prema podnesku što su ga inicijatori podnijeli u ljetu 1873. Zemaljskoj vladi, svrha udruženja bila bi kako slijedi: »...direkcija prve hrvatsko-slavonske ugljeno-rudarske družbe odlučila je utemeljiti hrvatsko-slavonsko ugljeno-rudarsko dioničarsko udruženje, da time omogući nabavu sredstva za što obsežnije proizvađanje i što laglji i jeftiniji izvoz ugljena — koji se u njezinih rudnicima u izvanrednoj množini nalazi, — pomoću konjske željeznice, i prama okolnostima također pomoću vlastitih brodova, koji bi Savom i Dunavom plovili, i omogućili natjecanje, da se iz rečenih rudnika gradovom ležećim uz obalu rečenih rieka dobavlja što jeftinije ugljevine.« Prvobitnim nacrtom statuta bilo je predviđeno da dionička glavnica iznosi milijun i pol forinti, podijeljenih u 15 000 dionica, s tim da se taj iznos može povećati do četiri milijuna forinti; sjedište će udruženja biti u Sisku, ali se po želji većine dioničara može kasnije prenijeti u Zagreb.¹¹³

¹⁰⁹ * * *, Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju (Osijek 1864, 20—44); * * *, Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Osijeku... n. dj., 101—102, 112—127. U izvještaju iz 1864. zabilježeni su pokušaji vađenja nafte kod Cernika, dok kasniji materijali navode za taj pothvat da je raspolagao s dva parna stroja i 20 KS, te zapošljavao 12 radnika.

¹¹⁰ Usp. iscrpni prikaz zaliha ugljena kod P. Matkovića, n. dj., 80—87.

¹¹¹ M. Despot, Industrija... n. dj., 144.

¹¹² MDAB, fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1876, spis br. 1876-20-233.

¹¹³ Prvi član društvenih pravila ovako definira cilj pothvata: »Svrha prvog hrvatsko-slavonskog rudarskog dioničkog društva jeste kupnja ugljenih rudnika u obće, naposeb pako svekolikog rudarskog posjeda prve hrv.-slav. ugljeno-rudarske družbe na kopanje ugljena i nafte sa svimi rudosljedi, sgradami, strojevi i drugimi za rudokoplje potrebitimi spravami i što obsežnije i koristnije kopanje i prometanje s proizvodi rudarskimi, a u tu svrhu gradjenje cestah, željeznica, brodovah i podizanje obrtnih zavodah, unapredujućih društvenu svrhu.«

Razmotrivši podneseni prijedlog zauzeo je nadležni ugarski ministar pozitivan stav prema ovoj inicijativi, te je krajem rujna 1873 (uz neke tehničke primjedbe na tekst pravila) odgovorio Zemaljskoj vladi: »Od moje strane nemogu propustiti, a da neizjavim, da vrlo dragovoljno opažam razvitak ideje udruživanja na tom polju, te da s načelnoga stanovišta nikakova prigovora neimam proti oživotvorenju namjeravanoga dioničarskoga društva.« Osnivačka skupština »Prvog hrvatsko-slavonskog ugljeno-rudarskog dioničarskog društva« održana je tako u Sisku 19. listopada 1873. Nepovoljne opće financijske okolnosti odrazile su se ipak na početak rada novog udruženja utoliko što se nije moglo računati na neposredno sudjelovanje novih ulagača nego su sami utemeljitelji pokrili prvih 800 000 for. kapitala svojim ulogom.¹¹⁴ Uskoro se, međutim, krug dioničara malo proširio; na godišnjoj skupštini potkraj 1875. sudjeluju uz predsjednika uprave A. Henryja također E. Ciotta, A. d'Heureux, I. Frankl, J. Hoffmann, F. Sunko, F. Pongratz i F. Švrljuga, raspoložujući s malo manje od 6 000 dionica. Tada je ujedno (na prijedlog F. Pongratza) sjedište pothvata preneseno u Zagreb.

Iz navedenih podataka o industrijskom i rudarskom poduzetništvu u sjevernoj Hrvatskoj može se uočiti da se u godinama nakon ugarsko-hrvatske nagodbe u većoj mjeri zapažaju napori za okupljanje jačih kapitala u modernom obliku dioničkih društava. Početkom 1873. pisao je zagrebački »Obzor« o pozitivnijem gospodarskom kretanju na hrvatsko-slavonskom području, te ga pripisuje odlasku baruna Raucha s banske stolice: »...s radošću opažujemo industrijalno nastojanje kod nas... i nitko ga neće više zaustaviti i uspavati, samo ako zemlja dođe već jednom do sigurna i trajna političkoga stanja. Tko o tih stvarih samo malo dublje razmišlja, biti će opazio, da je u materijalnom obziru ovaj napredak istom onda bujno započeo, kad je baron Rauch odstupio. Ovaj demon hrvatskoga naroda jedno od same zavisti, da se drugi nepomažu, nije dopuštao u zemlji zamašne podhvate, a drugo kanda je demoničkom svojom silom sve duhove i sve ruke zavezao.«¹¹⁵ Do utemeljivanja dioničkih društava za industrijske pothvate dolazi stvarno u najvećem broju tek 1872. i 1873. g., ali se neka udruženja javljaju i u prethodnim godinama (zagrebačka tvornica kože, konzorcij za eksploataciju drvnog blaga u Sisku, senjsko brodograđevno društvo, i dr.).

Međutim, osim realiziranih akcija bilo je i u oblasti dioničkog udruživanja poduzetničkih kapitala nekih pokušaja koji su zbog krize 1873. ostali bez konačnih rezultata. Tako se, prema podacima iz nadležnog ugarskog ministarstva, početkom sedamdesetih godina nastojalo oko osnivanja takvih korporacija napose u građevinarstvu, a uz to je u Zagrebu i Rijeci bilo inicijativa

¹¹⁴ U popratnom spisu uz zapisnik osnivačke skupštine napominje odvjetnik dr J. Kopač, zastupnik udruženja, da je predviđena glavnica privremeno smanjena — te objašnjava: »... promjena ova opravdala se time, što obzirom na sadašnje nepovoljne novčane okolnosti neima izgleda, da bi se putem javne subskripcije namaknula sredstva bezodvlačno potrebna za unapređenje rudarskog poduzeća i da s toga razloga dosadnji interessenti moraju potrebna doprinostiti...«.

¹¹⁵ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 175.

za formiranje osiguravajućih društava.¹¹⁶ Prema navodima P. Matkovića djelovala su u 1873, osim nekih navedenih, također dva dionička udruženja za slavonsko-srijemsku vinarsku produkciju, sa sjedištem u Iloku i Karlovcima.¹¹⁷

4.

Među najkrupnijim pitanjima gospodarskog života sjeverne Hrvatske u prednagodbeno i prvo nagodbeno doba posebna važnost pripada željezničko-prometnoj politici, čega su bili u potpunosti svjesni i suvremenici. Već od početka šezdesetih godina ističe se u svim ekonomskim raspravama (zajedno s nastojanjima oko osnivanja kreditnih ustanova) potreba izgradnje željezničkih pruga koje će odgovarati stvarnim interesima hrvatsko-slavonskog područja, a po mogućnosti osigurati i pogodnije veze s Dalmacijom. Znatnu prepreku u formuliranju jedinstvene prometne koncepcije na hrvatskom prostoru predstavljali su još uvijek vrlo jaki lokalni ili uže regionalni interesi, često međusobno suprotni u pogledu pojedinih konkretnih projekata.¹¹⁸

Tako je npr. zagrebačka Komora povoljno ocijenila planove »Društva južnih željeznica« za izgradnju linije koja će preko Zidanog Mosta povezati Zagreb, Sisak i Karlovac s tršćanskom lukom, a 1862. podržala ideju građevnog direktora Bouffleura o pruži iz Budimpešte preko Kotoribe, Križevaca, Dugog Sela i Zagreba do sjevernohrvatskog primorja — jer se u oba slučaja grad Zagreb trebao naći na ključnoj poziciji željezničkog prometa, premda za cjelinu hrvatsko-slavonskog teritorija niti austrijska a niti mađarska koncepcija povezivanja unutrašnjosti s Jadranom nije bila prihvatljiva. Na drugoj strani, osječka se Komora, kao zastupnik podravskog dijela slavonskih privrednika (uz podršku veleposjednika Prandaua, Schaumburg-Lippea, te đakovačkog biskupa Strossmayera), zalagala za regulaciju plovidbe na rijeci Dravi do Barcsa — kako bi se preko ove raskrsnice uspostavila trgovinsko-prometna veza s projektiranim prugama za Trst i Budimpeštu.¹¹⁹

Zadatak usklađivanja različitih prometno-političkih pogleda i zahtjeva kojima su se bavili domaći privredni krugovi bio je namijenjen poznatoj »željezničkoj konferenciji«, održanoj pod predsjedanjem bana Šokčevića u Zagrebu 1862, uz sudjelovanje istaknutih predstavnika dalmatinskog građanstva. Kao ključnu magistralu željezničke mreže u sjevernoj Hrvatskoj istakla je ova konferencija transverzalnu prugu od Zemuna, sredinom Slavonije, preko Zagreba ili Siska do Rijeke i Senja, s odvojcima za Osijek i Brod (te s mogućnošću pobočne linije do dalmatinskih gradskih središta).¹²⁰ Time

¹¹⁶ MDAB, fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1869—1873, protokoli br. 937, 940, 944, 948, 952.

¹¹⁷ P. Matković, n. dj., 119.

¹¹⁸ V. Krestić, n. dj., 60—65; M. Despot, *Industrija...* n. dj., 27—33.

¹¹⁹ I. Karaman, *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja...* n. dj., 81—82.

¹²⁰ Poduzetnički krugovi Dalmacije vidjeli su u željezničkim prugama koje bi iz Splita, Šibenika, Zadra i drugih gradova vodile prema Bosni, Slavoniji ili zapadnoj Hrvatskoj djelotvorno sredstvo zbližavanja ove pokrajine s njenim prirodnim zaleđem. S obzirom na tradiciju tranzitnog trgovačkog prometa između Jadrana i krajeva pod turskom vlašću prvi projekti splitske i zadarske Komore usmjereni su bili na bosansko-hercegovački prostor i preko njega dalje u Srbiju, ili Slavoniju. Na željezničkoj konferenciji 1862. razmatrana je mogućnost povezivanja budućih dalmatinskih pruga preko raskrsnice Knin do Ogulina ili Karlovca (usp. I. K a r a -

bi tradicionalni trgovinski promet u smjeru istok—zapad dobio suvremenu tehničku osnovu, a uloga Rijeke kao glavnog izlaza na more za šire ugarsko-hrvatsko zaleđe bila očuvana.

Međutim, ostvarena izgradnja željezničkih linija na našem području u šezdesetim i sedamdesetim godinama bila je rezultat interesa austrijskih faktora (do 1867) i ugarskih vladajućih krugova (nakon nagodbe).¹²¹ Prve pruge nastaju samo u sklopu prometne politike Beča, koju na pravcu prema Jadranu predstavlja »Društvo južnih željeznica«. Uz magistralnu prugu od Beča do Trsta povezuju se odvojci prema istočnim krajevima, sa svrhom da se trgovinski promet iz Ugarske i Hrvatske privuče na tršćansku luku: tako se u Podravini pruga »Južnih željeznica« protegla do Barcsa, a u Posavini preko Zagreba do Siska (1862) i Karlovca (1865).¹²²

Nakon austro-ugarske i ugarsko-hrvatske nagodbe prevladala je, međutim, ovdje mađarska prometna koncepcija. Kad je dualistička podjela Monarhije prepustila prostor sjeverne Hrvatske izravnom utjecaju Budimpešte, odrazilo se to neposredno i u izgradnji željeznica. Umjesto započetih pripremnih radova na pravcu od Srijema do Rijeke, povjerena je 1869. grupaciji mađarskog i francuskog kapitala gradnja dionice od Karlovca do Rijeke — koja će 1873. upotpuniti magistralnu prugu od Budimpešte, preko Zagreba i Karlovca, do riječke luke kao glavnog izvoznog emporija za Translajtaniju.¹²³

Budimpeštansko-riječka pruga ujedno je sve što je na polju željezničkih investicija realizirano u Hrvatskoj u razdoblju između nagodbe i njezine revizije, odnosno do krize 1873. Osnovnu zamisao mađarske prometne politike predstavljala je zvjezdolika mreža pruga koje se sve stječu u glavnom gradu Budimpešti; stoga će i tijekom daljnjih desetak godina sjeverna Hrvatska dobiti samo dva odvojena željeznička kraka, koji povezuju Ugarsku s Bosnom, preko Broda (nakon okupacije 1878), odnosno sa srbijanskim glavnim gradom Beogradom, preko Zemuna (1883).

Potrebno je ipak upozoriti na činjenicu da je u prvim godinama nagodbenog režima aktivnost u oblasti željezničkog poduzetništva na hrvatsko-slavonskom području mnogo življa negoli bi se to moglo zaključiti na osnovi onoga što je konačno ostvareno. Prema podacima iz raspoložive građe ugarskog ministarstva prometa i ministarstva trgovine vidi se da su od 1869. do 1873. različite grupacije novčarskih ustanova, građanski poduzetnici i veleposjednici

man, Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskoga građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća, u knjizi: Privreda... n. dj., 130—137).

Treba napomenuti da su prema podacima iz građe ugarskog ministarstva prometa u 1870. i 1872. bile podijeljene dvije pretkoncesije za željezničku vezu Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom: prva se oslanjala na postojeću mrežu »Društva južnih željeznica«, a među koncesionarima susrećemo ime A. Bajamontija; druga je usmjerena prema Rijeci i Trstu, a koncesionari su Jakić, Malin, Vranjican, Nugent, Morpurgo i dr. MDAB, fond ministarstva javnih radova i prometa, K. 172/1870, 1872, protokoli br. 348, 355.

¹²¹ I. Karaman, Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji... n. dj., 188—195.

¹²² Za povijest »Južnih željeznica« usp. doktorsku disertaciju E. Perz, Der Ausbau des südwestlichen Eisenbahnnetzes der österreichisch-ungarischen Monarchie von den Anfängen bis zum Jahre 1918, Beč 1965.

¹²³ I. Karaman, Privredni razvitak grada Rijeke... n. dj., 140—145.

zatražili čak šezdesetak pretkoncesija za željezničke pruge u sjevernoj Hrvatskoj.¹²⁴ Od toga je približno polovini zahtjeva udovoljeno, te su izdane pretkoncesije (pretežno u g. 1870. i 1871). U tim projektima sadržani su koncepti gotovo svih željezničkih linija što su na području uže Hrvatske i Slavonije stvarno podignute dvadeset-trideset godina kasnije, tj. do početka našeg stoljeća. Bez obzira na to što su ove akcije ostale tada bez konačnog uspjeha — zaslužuju pažnju kao pokazatelj okolnosti u kojima djeluju domaći privredni krugovi sjeverne Hrvatske potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, te ćemo se ukratko na njih osvrnuti.

Prijedlozi za gradnju pruga djelomično potječu od austrijskih ili mađarskih privrednih faktora, te se oslanjaju na već spomenute osnovne prometne koncepcije Beča odnosno Budimpešte. Tako susrećemo projekte za povezivanje austrijskih zemalja s Bosnom, preko Varaždina ili Zagreba na Sisak i Novi. Podravsko središte Barcs također je polazna točka za mnoge prijedloge koji bi promet iz slavonskog područja usmjerili prema Cislajtaniji, tj. Trstu (pruge Barcs—Sisak—Brod, Barcs—Našice—Brod ili Barcs—Našice—Osijek, zatim Barcs—St. Gradiška). Drugi prijedlozi smjeraju na povezivanje susjednih krajeva Kranjske i prekokupske Hrvatske, odnosno spajanje Štajerske s Hrvatskim zagorjem; tako npr. nalazimo molbe za koncesioniranje pruge iz pravca Ljubljane do Karlovca i Ogulina, ili pak od hrvatsko-štajerske granice do Zaprešića.

U domeni interesa mađarskih ili austrijsko-mađarskih krugova naročito se ističe natjecanje za gradnju pruge od Novog Sada do Zemuna, uz varijantu od Osijeka do Zemuna; za obje linije podneseno je ukupno dvadesetak zahtjeva.¹²⁵ Ove su pruge završna dionica magistrale koja Budimpeštu preko Mohača, Sombora ili Subotice spaja s Beogradom, tj. sa Srbijom.

Domaći poduzetnici i veleposjednici bili su angažirani napose u nizu željezničkih spojeva regionalnog značenja.¹²⁶ Naročito živu aktivnost pokazao je grof Artur Nugent, koji 1870. nastoji u Zagrebu osnovati »Hrvatsko-slavonski željeznički konzorcij«. U zajednici s grofom Rikardom Sermageom i Imrom Jozipovićem traži on 1869—1870. dozvolu za zagorsku prugu od Čakovca preko Varaždina i Ivanca do Zaprešića. Istoj grupi odobrena je 1871. pretkoncesija za spoj od Čakovca (preko Donje Lendave) u zapadnu Ugarsku.

¹²⁴ MDAB, fond ministarstva javnih radova i prometa, K. 172/1869—1873, protokoli br. 344, 345, 348, 352, 355, 358; fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine, K. 168/1869—1873, protokoli br. 937, 940, 944, 948, 952.

¹²⁵ Među natjecateljima su »Anglo-mađarska banka«, »Mađarska opća kreditna banka«, »Wiener Bankverein«, bečki »Credit-Anstalt«, grof Bela Feštetić, grof Ferdinand Zichy i dr.

¹²⁶ Među hrvatskim veleposjednicima susrećemo imena članova plemićkih obitelji, koje su raspolagale znatnim zemljišnim posjedom. Prema podacima zagrebačke Komore iz 1880, posjedovale su tada u užoj Hrvatskoj zemljišnih imanja s više od dvije tisuće hektara slijedeće veleposjedničke obitelji: Batthyany, Bombelles, Drašković, Erdödy, Ešer, Horner, Inkey, Kiepack, Nugent, Rauch, Thurn-Taxis i Vranjican. Najkрупnijim zaokruženim posjedima raspolagali su knez Thurn-Taxis (u Turopolju), Samuel Horner (u Moslavini), barun Ferdinand Inkey (podravsko vlastelinstvo Rasinja) i knez Gustav Batthyany (Iudbreško imanje). Usp. * * *, Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1881—1885, Zagreb 1887, 29—35.

Iduće godine dobiva Nugent, u društvu s grofom Julijem Jankovićem, dozvolu za prethodne radove na uskotračnoj pruzi od Virovitice preko Daruvara i Pakraca na Gradišku (s odvojcima), a također je 1872—1873. zainteresiran u nekim projektima za već spomenute pravce s polazištem iz Barcsa.

Za zagorsku željeznicu (koju posebno podržavaju grad i županija Varaždin) dozvolu traži 1870. i barun Lazar Hellenbach, u zajednici s grofovima Markom Bombellesom i Belom Feštetićem, a iduće se godine povezuju s bečkom »Union-Bankom« koja je raspolagala pretkoncesijom za tu prugu. — Podravski vlastelin Ferdinand Inkey dobiva 1870. odobrenje za predradnje na prugama od Koprivnice na jug i zapad (prema Bjelovaru i Kutini, odnosno prema Daruvaru, te prema Novom Marofu), dok grupa poduzetnika iz hrvatske Krajine iste godine prima pretkoncesiju za željeznicu od Siska na Glinu, Vojnić i Ogulin.

Osnovno pitanje željezničkog prometa na sjevernohrvatskom prostoru bila je, ipak, veza između kontinentalnog zaleđa i luke Rijeka, pri čemu se spomenutom projektu zemunsko-riječke željeznice suprotstavlja starija ideja tzv. alföldsko-riječke pruge koja bi prelazila Slavoniju malo sjevernije, tj. podravskim putem. Završna dionica od Pokuplja (Siska i Karlovca) do mora zajednička je ovim projektima, a ujedno čini sastavni dio budimpeštansko-riječke magistrale, pa je najprije i ostvarena.

Izgradnja ogranaka željezničke mreže austrijskog »Društva južnih željeznica« početkom šezdesetih godina 19. st. ugrozila je bila napose tradicionalnu posredničku ulogu zapadne Hrvatske i Primorja, s Rijekom, u trgovini između Podunavlja i Jadrana. Kako navodi M. Despot, u proljeće 1860. objavljen je u listu »Agramer Zeitung« članak u kojem se prikazuju planovi za gradnju željezničkih linija u Hrvatskoj, te »ističe da će sadašnja novodovršena pruga Zidani Most—Zagreb—Sisak biti važna za daljnje podizanje trgovine i prometa tršćanskog koji će, upravo zahvaljujući toj pruzi, sada biti direktno povezan s našim zaleđem. A to je bio upravo jedan od onih naročito negativnih momenata, kojeg su se s pravom pribojavali ne samo naši trgovci i privrednici, nego i svi ostali zainteresirani za razvoj našeg prometa i trgovine«. ¹²⁷ U istom smislu izjašnjava se dvije godine kasnije (pošto je željeznička linija do Siska puštena u promet) Kr. namjesničko vijeće u Zagrebu i ban Šokčević, upozoravajući Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsku dvorsku kancelariju da će posljedice izgradnje ove pruge biti štetne za krajeve između Karlovca i sjevernohrvatskog Primorja. ¹²⁸

Zbog toga su domaći privredni krugovi bili živo zainteresirani za što skorije ostvarenje projekta zemunsko-riječke željezničke magistrale. Početkom ljeta 1863. donose zagrebačke »Narodne novine« vijest da je »Kralj. dvorska kancelarija za kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, u sporazumljenju

¹²⁷ M. Despot, *Industrija*... n. dj., 28.

¹²⁸ »Otvorenjem železnice iz Siska k zidanomu mostu, otvorio se također put trgovini i prometu iz Banata i daljnjih plodnijih krajevah k moru izključivo preko zidanoga mosta u Trst, ostaviv stari svoj pravac preko Karlovca u Rieku i Senj. Posljedice toga bile bi pogubne za prediele između Karlovca i jadranskoga mora ležeće, ako se nepoprime sriedstva za preprićenje propasti ondiešnjeg žiteljstva« (cit. prema M. Despot, *Industrija*... n. dj., 65).

s c. kr. ministarstvom trgovine i c. kr. ministarstvom rata, ustupila... grofu Villermontu i drugovima iz Bruksele, na vrieme od 1 1/2 godine, koncesiju za traciranje željeznice od Zemuna u Rieku, s ograncima u Senj, Osiek i Brod...« U istoj se informaciji nadalje navodi: »Pomenuta društva sastoje se iz bogatih glavničarah i industrijalacah belgijanskih, koji su u savezu sa znamenitim bankama iz Belgije, Londona, Pariza i Amsterdama. Namiera je ovoga društva već dođuće godine zamoliti dozvolu za gradnju željeznice, te podignuti razne fabrike i druga industrijalna poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji, za da uzmogne, koliko je moguće, na licu miesta namirivati potreboće željeznice.«¹²⁹

Belgijsko društvo provelo je predradnje na terenu prekokupske Hrvatske sve do ugarsko-hrvatske nagodbe 1868, kad mu je vještim postupkom nadležnog ugarskog ministarstva oduzeta mogućnost daljnjeg sudjelovanja u tom pothvatu.¹³⁰ Premda je udruženje »Chemin de Fer de Semlin — Fiume et Embranchements« na osnovi ranije koncesije uložilo od 1863. do 1868, prema vlastitim navodima, između šest i osam stotina tisuća forinti (a uz to mu je početkom 1868. bilo od ugarskog ministarstva prometa zajamčeno očuvanje dotadašnjih prava), pozvani su potkraj iste godine i drugi interesenti na podnošenje prijedloga za preuzimanje gradnje dionice od Karlovca do Rijeke.

Osim spomenutog belgijskog društva, koje zastupa u Budimpešti Augustin Licot de Nismes, najozbiljniji takmaci bili su engleski financijeri Alfred Brett i Co iz Londona (zastupani od I. Wallanda), te konzorcij grofa Ladislava Pejačevića, baruna Gjura Raucha i Guida Pongratza (zastupan od ovog posljednjeg).¹³¹ 12. studenoga 1868. na odvojenim sastancima u ministarstvu prometa primljene su njihove prijave, ali je desetak dana kasnije svima priopćeno da podneseni prijedlozi ne odgovaraju. Zatim je raspisan novi opći natječaj, na kojem, međutim, belgijsko društvo nije više sudjelovalo.

Rok natječaja za nove prijave istekao je 15. srpnja 1869, te je ocijenjeno da najpovoljnija ponuda potječe od konzorcija »Franco-mađarske banke« i »Franco-austrijske banke«, uz sudjelovanje Oskara Pongratza. Njihova cijena gradnje dionice Karlovac—Rijeka iznosila je 19 870 650 forinti, što je bilo za preko dva milijuna manje od predviđene predračunske vrijednosti radova (utvrđene sa 22 140 000 for.)! Među ostalim konkurentima nalazimo »Anglo-mađarsku banku«, »Mađarsku opću kreditnu banku«, »Allgemeine österr. Bankgesellschaft«, »Wiener Bank«, te neke privatnike; iz Hrvatske se na ovaj natječaj javio zagrebački poduzetnik Ferdinand Fichtenau.

Odluka ministarstva upućena je zatim vladaru na odobrenje, što je on prihvatio potpisom u Laxenburgu 13. kolovoza 1869. Konačno dovršenje ove

¹²⁹ Cit. prema M. Despot, *Industrija... n. dj.*, 31.

¹³⁰ MDAB, fond ministarstva javnih radova i prometa, K. 173/1873, spis br. 1873-9-9479.

¹³¹ Ostali natjecatelji bili su engleski poduzetnici Hennet i Spink iz Bridgewater, Geza Tasner iz Beča i Salamon Meisels iz Budimpešte.

dionice ostvareno je, kao što je poznato, potkraj 1873. i time uspostavljena magistralna veza ugarske metropole s Rijekom.¹³²

Glavna željeznička linija o kojoj se raspravljalo u godinama između ugarsko-hrvatske nagodbe i njezine revizije bila je pruga od Osijeka do Siska i Karlovca, kao ključni dio alföldsko-riječke željeznice. Već je ranije (1844) Ljudevit Košut objavio projekt ove magistrale, koja bi na pravcu od Velikog Varadina preko Vukovara i Siska do Rijeke povezala ugarsku ravnicu s ovim pomorskim središtem. Taj je projekt zadovoljavao napose interese dijela slavonskih veleposjednika, te su mu oni pružili podršku (grofovi Eltz, Pejačević, Khuen i drugi).¹³³ S obzirom na to što su najkrupnija vlastelinstva bila smještena prema Dravi, zahtijevali su 1862. slavonski veleposjednici Eltz, Janković, Khuen, Pejačević, Prandau, Schaumburg-Lippe da se također zemunsko-riječka željeznica provede sjevernim, podravskim putem, dok su se Hellenbach, Jakić i Strossmayer zalagali za središnju slavonsku prugu. Početkom sedamdesetih godina traže ponovo Pejačević, Prandau i Schaumburg-Lippe da se trasa alföldsko-riječke željeznice između Osijeka i Siska povuče Podravinom, preko Virovitice.¹³⁴

Druga varijanta magistrale između Osijeka i Siska vodila je preko Đakova, Broda i Nove Gradiške, ali je glavni interes ipak bio usmjeren na pravac sredinom Slavonije, tj. od Osijeka na Našice, Požegu (ili Pleternicu), Novu Gradišku (ili Pakrac), do Siska. Premda je — kao što je spomenuto — neposredno nakon austro-ugarske nagodbe mađarska vlada forsirala samo izgradnju dionice od Karlovca do Rijeke, ministarstvo prometa radi u 1870. intenzivno i na cjelovitom rješenju alföldsko-riječke željeznice. U ožujku 1870. zatražio je ugarski ministar prometa grof Imre Miko od vladara odobrenje za izradu zakonskog prijedloga o pruži Osijek—Karlovac s ograncima, što je prihvaćeno. Ministar se pozvao na odluku parlamenta od 12. svibnja 1868. da se (kao dio alföldsko-riječke magistrale) izgradi željeznička veza od Osijeka do Siska, Karlovca i Rijeke, s odvojkom iz Nove Gradiške za Brod i Mitrovicu.¹³⁵

¹³² I. Karaman, Privredni razvitak grada Rijeke... n. dj., 140—144. U osvrtu na razvoj drvne trgovine u drugoj polovini 19. st. ističe zagrebačka Komora među ostalim: »Od godine 1861. ote Trst Mljetkom glavno skladište drvarsko i tako je postao Trst za hrastovinu iz Slavonije, Mađarske, te za bukovinu i mekanu građu iz Istre, Kranjske, Štajerske i Koruške upravo glasovito dopremište. To je tako bilo sve do izgradnje željeznice Zagreb—Rijeka t.j. do godine 1873.« (* * *, Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1886—1890, Zagreb s. a., 285—288).

¹³³ V. Krestić, n. dj., 60—65.

¹³⁴ Povezivanju dijela slavonske Podravine, Baranje i grada Osijeka s ugarskom metropolom imala je poslužiti željeznička pruga od Pečuha do Budimpešte, za koju se 1872. zalaže konzorcij Augustina Treforta i grofa Ferdinanda Zichyja. U podnesku na ugarsko ministarstvo prometa molitelji ove koncesije konstatiraju da je u mreži linija koje povezuju glavni grad s pojedinim dijelovima države ostala praznina između rijeke Dunav i pruge Budimpešta—Kanjiža, što se može popuniti projektiranim željezničkim spojem iz južnog Zadunavlja; ta bi pruga među ostalim privukla u prometnu mrežu ugljeni bazen oko Pečuha, te Baranju, Slavoniju i Osijek (MDAB fond ministarstva javnih radova i prometa, K. 173/1873, spis br. 1873-9-5595).

¹³⁵ MDAB, fond ministarstva javnih radova i prometa, K. 173/1870, spis br. 1870-9-4406.

U elaboratu o različitim varijantama spoja između Osijeka i Karlovca navodi se da postoji mogućnost gradnje pruge Podravinom, sredinom Slavonije (Našice, Požega, Pakrac) ili Posavinom; tehničko-prometni razlozi govore za izbor posavske varijante, koja bi vodila preko Đakova, Broda, Nove Gradiške, Jasenovca i Siska — ali su se hrvatski Sabor, vlada i zastupnici u više navrata izjasnili za središnju slavonsku liniju. Za dionicu od Siska do Karlovca (kao raskrsnice na budimpeštansko-riječkoj pruži, koja je već u izgradnji) spominje se mogućnost korištenja postojećih linija »Južnih željeznica« između Siska, Zagreba i Karlovca, ali ujedno također naglašava da bi time promet od južne Ugarske do mora bio djelomično ovisan o tarifnoj politici jednog austrijskog željezničkog društva. Zato se unatoč skupoći pruge kroz dolinu Kupe, koja bi (kako se navodi u elaboratu) prolazila preko zaostalih i nenaseljenih krajeva, preporučuje izgradnja ove najkraće i od stranih utjecaja slobodne linije između Siska i Karlovca. U istom elaboratu procjenjuje se da je dužina posavske i središnje slavonske varijante približno jednaka, ali bi troškovi na potonjoj bili 5—10% veći.

S obzirom na to što je na alföldsko-riječkoj magistrali početkom sedamdesetih godina dionica od Velikog Varadina do Osijeka bila već u izgradnji, to se za što skoriju uspostavu daljnjeg spoja preko Slavonije zalažu i agrarni proizvođači iz ugarske nizine.¹³⁶ Desetak zahtjeva za odobrenje predradnji na tom spoju povoljno je riješeno u 1870, a među interesentima — uz mađarske i austrijske faktore — također nalazimo domaće poduzetnike i veleposjednike. Vrijedi ovdje spomenuti zagrebačkog poduzetnika Ferdinanda Fichtenaua (angažiranog i u industrijskim projektima), koji se povezuje s graditeljima karlovačko-riječke dionice braćom Pongratz. Pažnju privlači također grupa oko čepinskog vlastelina Ivana Adamovića i »Slavonske obrtne banke« u Osijeku (M. Reisner, F. Thürner, D. Bartolović, S. Herzog i dr.). Posebno je zanimljivo oblikovanje velikog »slavonskog konzorcija«, u koji konačno ulazi nekoliko grupacija s prethodnim koncesijama za istu prugu. Među njima su poduzetnici A. Henry i L. d'Heureux (angažirani u zapadnoslavonskom ugljenokopnom pothvatu, sa sjedištem u Sisku), zatim požeška grupa Ljudevita Steina, Filipa Thallera, Petra Maljevca i Miroslava Kraljevića, te najjača skupina oko grofa Henrika Khuena, u kojoj su među koncesionarima Ljudevit Vukotinović i Mirko Šuhaj.

Zasad raspoloživi podaci iz evidencije ministarstva prometa i ministarstva trgovine ne omogućuju točniju procjenu značenja i dometa prikazanog sudjelovanja domaćih privrednih krugova u iniciranju željezničkih gradnji. Može se ipak uočiti znatno sudjelovanje veleposjednika u toj aktivnosti, što ne bi trebalo svesti samo na formalno korištenje velikaških naslova radi lakšeg odobravanja koncesija. Održanje i jačanje vlastelinske ekonomije u promijenjenim uvjetima, nakon ukidanja feudalnih obveza seljaštva, ovisilo je o jeftinom i brzom prijevozu poljoprivrednih proizvoda, dok je odštetom za

¹³⁶ Predstavnicima županija Bekes, Marmaros, Bars, Csongrad i područja Jasz-Kun traže 1870. da se gradnja pruge od Osijeka do Karlovca što prije povjeri koncesionarima linije Veliki Varadin—Osijek.

izgubljenu feudalnu rentu dio veleposjednika dobio na raspolaganje kapital koji može uložiti u inicijalne akcije željezničkih gradnji.¹³⁷

Još je 1864. osječka Komora upozorila na važnost riječke željeznice za šire zaleđe: »... Željeznica iz Banata na Rieku jeste potrebnom, jer je ta luka naravno i najbliže izlazište za ugarske i naše proizvode, koji samo tom željeznicom prispiju dovoljno jeftino k'moru, da se mogu dalje preko njega prevoziti.«¹³⁸ Premda su za izgradnju pruge preko Slavonije bili zainteresirani i agrarni proizvođači Ugarske, njeno izvođenje ipak je spriječio dominantni utjecaj krupne budimpeštanske mlinske industrije koja si je uspjela osigurati žitarsku sirovinsku bazu iz ugarske nizine.¹³⁹

Uostalom, financijska snaga domaćih krugova sjeverne Hrvatske bila je posve nedovoljna za konačnu realizaciju iniciranih projekata — bez sudjelovanja stranog kapitala i potpore državnih vlasti. Tako su u krizi koja nastupa 1873. našli kraj i prikazani željezničko-investicijski zahvati, te će se tek znatno kasnije postepeno pristupiti izgradnji pruga koje su sadržane u projektima iz početka sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

* * *

Osvrnuli smo se sažeto na djelatnost domaćih snaga sjeverne Hrvatske potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, u gospodarskim granama koje su bitne u oblikovanju novog ekonomskog sustava građansko-kapitalističkog društva. Nesumnjivo je zajedničko obilježje što ga podjednako zapažamo kod industrijskog poduzetništva, u nastojanjima oko modernizacije prometnih veza ili u procesu okupljanja kapitala u novčarskim ustanovama, da je poduzetnička inicijativa mnogo življa nakon dualističke podjele Habsburške monarhije (pa do 1873) negoli u doba centralizma. Ako imamo na umu da je već nagodbom iz 1868. Hrvatska stvarno u znatnoj mjeri gospodarski podređena mađarskoj ekonomskoj politici, ta pojava traži objašnjenje.

Djelomično su povoljni opći uvjeti razvoja ekonomskog života uslijed tadašnjeg naglog poleta kapitalističke privrede u Monarhiji i napose u Ugarskoj utjecali na veću pokretljivost privrednih krugova i u sjevernoj Hrvatskoj.

¹³⁷ Prema podacima koje donosi V. Krestić za 1865, bilo je na hrvatsko-slavonskom području 98 velikaša koji su plaćali više od 500 forinti godišnjeg izravnog poreza; od toga je polovina plaćala više od tisuću forinti, a dvadesetak najkrupnijih zemljoposjednika više od dvije tisuće forinti. U isto vrijeme samo je 27 trgovaca i industrijskih poduzetnika plaćalo preko pet stotina forinti poreza. Naročito značajna uloga slavonske aristokracije ogleda se u činjenici da je prosječna visina poreza krupnih zemljoposjednika uže Hrvatske iznosila oko tisuću i pol, a onih u Slavoniji preko pet tisuća forinti (usp. V. Krestić, n. dj., 93).

¹³⁸ * * *, Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju... n. dj., 12—15.

¹³⁹ U svom izvještaju potkraj sedamdesetih godina zalaže se riječka Komora za izgradnju manjkajućih dionica željezničke magistrale od Slavonije i Srijema do mora, te konstatira da su zakonskim člankom XXVI/1877. o krajiškim željeznicama takvi investicijski zahvati doduše planirani — ali realizacija ovisi o prikupljanju sredstava iz prodaje šuma kod Krajiške investicijske zaklade. Komora ujedno upozorava da udaljenost od istočnoslavonske raskrsnice Dalja preko Pragerskog do Trsta iznosi 621 km, a do Rijeke (preko Broda i Siska) svega 483 km, što govori o značenju ove linije za riječki promet (* * *, Izvještaj TIKR 1875—77, 141—142).

Ali, kao što je spomenuto, znatan udio u tome pripada također privremeno pozitivnijoj ekonomskoj politici mađarske vlade prema našem području do krize 1873, odnosno do priznanja nagodbenog sustava od vodećih političkih faktora Hrvatske koje je uskoro nakon toga uslijedilo. No bez obzira na to što su povoljniji uvjeti djelovanja domaćih gospodarskih snaga u hrvatsko-slavonskom prostoru potrajali tek nekoliko godina, pa zbog toga mnoge inicijative ostale bez konačnog uspjeha, potrebno je ove okolnosti imati na umu pri ocjeni općih društveno-političkih kretanja u razmatranom razdoblju.

Zusammenfassung

PROBLEME DER KAPITALISTISCHEN WIRTSCHAFT NORDKROATIENS IN DER ZEIT ZWISCHEN DEM AUSGLEICH UND SEINER REVISION (1868—1873)

Spricht man vom Standpunkt der Wirtschaftsgeschichte Kroatiens über die zwischen dem Ungarisch-kroatischen Ausgleich (1868) und seiner Revision (1873) liegenden Jahre, so erscheint als wesentliches Merkmal dieses Zeitabschnitts der Anfang des Entstehens des kapitalistischen Wirtschaftssystems im Rahmen der bürgerlichen Gesellschaft. Unter den Problemen, die sich damit in Verbindung den einheimischen Kräften aufdrängten, wird der Bildung eines einheitlichen Wirtschaftsraumes ein bedeutender Platz eingeräumt, mit Rücksicht darauf, dass die Revolution von 1848 ein in territorialer Hinsicht stark zerspaltes Kroatien vorfand. Zu einer Zeit, als die feudalen Beziehungen aufgelöst wurden, und während des Überganges zur kapitalistischen Wirtschaft entstanden selbstverständlich zahlreiche Schwierigkeiten, die alle Zweige des wirtschaftlichen Lebens betrafen. Im vorliegenden Beitrag wollen wir bei jenen Fragen verweilen, die unmittelbar an die Entstehung der modernen kapitalistischen Wirtschaft gebunden sind, d. h. an das Problem der Kapitalanhäufung in Kreditanstalten, an das Erstarken des industriellen Unternehmertums und an die Bestrebungen um den Ausbau von Eisenbahn-Verkehrswegen.

Im Bereich der Geldinstitute konnten bis zur Krisis im Jahre 1873 gewisse positive Ergebnisse verwirklicht werden. Zur Zeit des Abschlusses des Ungarisch-kroatischen Ausgleichs (1868) waren in Nordkroatien im ganzen nur wenige Banken und Sparkassen in Betrieb, jedoch fünf Jahre später war ihre Zahl auf mehr als dreissig angestiegen. In diesem Zeitraum wurden nur aus dem bürgerlichen Bereich sogar rund achtzig Genehmigungen zur Gründung von Kreditanstalten angefordert, die meisten davon für Zagreb, Rijeka und Osijek. Mehr als die Hälfte der Ansuchen wurde aber erst 1872 eingereicht, was gleichzeitig eine Erklärung dafür ist, warum bis zur Krisis (die schon im darauffolgenden Jahr eintrat) so viele nichtrealisierte Initiativen zurückgeblieben waren.

Ausser der Anhäufung von einheimischem Kapital in Geldinstituten können wir in den Jahren zwischen Ausgleich und Revision auch zahlreiche Gründungsversuche des Fabrikunternehmertums sowie sein Erstarren verfolgen, besonders aber war man bestrebt, mit Hilfe von Aktiengesellschaften die bisher ausschliesslich auf die Kräfte individueller Unternehmer gestützte Industriewirtschaft auf eine breitere Basis zu stellen.

Eisenbahnlinien entstanden in Nordkroatien bis zum Antreten des Dualismus (1867) ausschliesslich im Rahmen der Wiener Verkehrspolitik. Auf einer 1862 in Zagreb abgehaltenen Konferenz stellten die einheimischen Wirtschaftskreise der österreichischen Eisenbahnpolitik ihr eigenes Projekt einer Magistrale entgegen, die auf der Linie Zemun—Rijeka den kroatisch-slawnischen Raum verbinden würde. Als dieses Gebiet aber durch die Teilung der Monarchie dem direkten Einfluss magyarischer Faktoren überlassen blieb, wurde die Konzeption der Zemun—Rijeka-Strecke verworfen, und so fiel Kroatien bis 1873 nur ein Teil jener Magistrale zu, die von der ungarischen Metropole bis Rijeka, dem zentralen Stapelplatz Transleithaniens, führte. Es muss jedoch betont werden, dass von 1868 bis 1873 zahlreiche, von verschiedenen Gruppierungen einheimischer und fremder Geldinstitute, von verschiedenen Unternehmern und Grossgrundbesitzern ausgehende Initiativen aufkamen, die Vorkonzessionen zum Erbauen von Eisenbahnlinien auf diesem Gebiet anstrebten. Diese rund sechzig Projekte enthalten im Grunde die Richtungen aller jener Linien, die bis zum Ende des vorigen Jahrhunderts in Nordkroatien ausgebaut wurden.

Aus dem bisher Gesagten ist zu ersehen, dass die Unternehmertätigkeit nach der dualistischen Teilung der Habsburger Monarchie im allgemeinen viel lebhafter war als zur Zeit des Wiener Zentralismus. Der Grund dafür liegt teilweise in einem allgemeinen Aufschwung der kapitalistischen Wirtschaft dieser Jahre in Österreich und Ungarn. Wesentlichen Einfluss darauf übte auch die zeitweilig positive Politik der ungarischen Regierung in bezug auf das kroatisch-slawnische Gebiet aus. Die Ursachen für eine solche Haltung waren vielfältig, darunter besonders die politischen: Es war unumgänglich notwendig, die Zustimmung der ausschlaggebenden gesellschaftlich-politischen Kräfte in Kroatien zur Annahme des aufgezwungenen Ausgleichssystems zu erlangen, und zu diesem Zweck musste die enge Verbindung mit Ungarn in vorteilhaftem Lichte dargestellt werden. Wenn diese günstigeren Voraussetzungen zur Tätigkeit unserer Wirtschaftskreise auch nur bis zur Revision des Ausgleichs und bis zur Krisis vom Jahre 1873 anhielten, ist es immerhin notwendig, sich bei der Bewertung der politischen Bewegungen bei uns während des erörterten Zeitraums diese Umstände vor Augen zu halten.

PODRUČJE	parni mlinovi		parne pilane		ostale tvornice		rudničko-metalurški pogoni		poljo-privredni strojevi		SVEGA	
	broj	ks	broj	ks	broj	ks	broj	ks	broj	ks	broj	ks
građanska Hrvatska	3	122	4	72	—	—	2	41	—	—	9	235
grad Rijeka	2	76	—	—	3	90	—	—	—	—	5	166
građanska Slavonija	2	76	2	20	1	16	—	—	8	58	13	170
zajedno	7	274	6	92	4	106	2	41	8	58	27	571
hrvatska Krajina	1	12	—	—	—	—	11	133	—	—	12	145
slavonska Krajina	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
zajedno	1	12	—	—	—	—	11	133	—	—	12	145
UKUPNO	8	286	6	92	4	106	13	174	8	58	39	716

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

6

ZAGREB

1 9 7 4

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 6

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Dr Blanka Jakić (njemački)

Lektori

Branko Erdeljac, Stjepan Damjanović

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Izdavački servis LIBER, Zagreb, Đure Salaja 3